

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

О. В. БАЦИЛЄВА

І. В. ПУЗЬ

Навчально-методичний посібник з дисципліни

**ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ:
ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

Вінниця 2021

УДК 159.9:502.1(075.8)

Б – 31

Рецензенти:

Доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»
Л. О. Матохнюк

Доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
О. П. Ляц

Рекомендовано до друку Вченою радою Філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса, протокол №10 від 21.04.21 р.

Бацилєва О. В., Пузь І. В.

Навчально-методичний посібник з дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія для здобувачів вищої освіти освітньої програми «Психологія». (2-ге видання, перероб. і допов.). Вінниця, 2021. 215 с. [Електронне видання]

У навчально-методичному посібнику з дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія наводиться тематика лекційних та практичних занять з дисципліни, коротка теоретична довідка змісту навчальної дисципліни, теми для самостійної роботи, завдання для індивідуальної роботи, тестові завдання, питання до іспиту, критерії оцінювання, список рекомендованої літератури, глосарій основних понять з навчальної дисципліни.

Рекомендований для здобувачів вищої освіти освітньої програми «Психологія».

©Бацилєва О.В., Пузь І.В., 2021

©ДонНУ імені Василя Стуса

ЗМІСТ

Мета, завдання та опис навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	4
Теми лекцій та коротка теоретична довідка змісту навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	8
Тематичний зміст практичних занять навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	165
Теми для самостійної роботи студентів з навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	174
Завдання та методичні рекомендації до індивідуальної роботи з навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	175
Тестові завдання з навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	176
Критерії оцінювання знань та вмінь з навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	189
Питання до іспиту з навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	195
Список рекомендованої літератури з дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	197
Глосарій основних понять з навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія	203

Мета та завдання навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

Навчально-методичні рекомендації дисципліни *Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія* розроблено відповідно до профілю освітньої програми «Психологія» СО Бакалавр та формує інтегральну, загальні і фахові компетентності та програмні результати навчання, якими оволодіють здобувачі вищої освіти.

Метою вивчення навчальної дисципліни є засвоєння здобувачами вищої освіти психологічних закономірностей взаємодії людини із навколишнім середовищем, що сприятиме успішній самоідентифікації особистості-професіонала у галузі сучасної психології, її ефективної інтеграції у суспільство.

Під час вивчення навчальної дисципліни здобувачі вищої освіти повинні набути таких **результатів навчання:**

- знати зміст, основні поняття та завдання екологічної психології;
- знати ключові тенденції та напрями розвитку екологічної психології та сфери практичного застосування екопсихологічних закономірностей;
- розуміти структуру екологічної свідомості та фактори впливу на її формування; знати вікові особливості формування і коригування екологічної свідомості;

- розуміти особливості поведінки людини в кризових екологічних ситуаціях та механізми управління такою поведінкою;
- застосовувати знання психологічних закономірностей поведінки людини для аналізу конкретних еко-соціальних ситуацій і проблем;
- оцінювати свої дії та діяльність інших людей і соціальних груп з точки зору наслідків такої діяльності для довкілля;
- надавати психологічну допомогу в попередженні та подоланні кризових екологічних ситуацій.

Навчальна дисципліна формує міждисциплінарні взаємозв'язки з іншими дисциплінами, такими як: Теоретичні основи психології: Загальна психологія, Психологія розвитку: Вікова психологія, Соціальна психологія: Соціальна психологія, Психологія розвитку: Педагогічна психологія.

Вивчення навчальної дисципліни передбачає формування та розвиток у здобувачів вищої освіти компетентностей та програмних результатів навчання відповідно до освітньої програми «Психологія».

Загальні та спеціальні (фахові) компетентності (ЗК та СК): Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності (ЗК2). Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій (ЗК3). Здатність генерувати нові ідеї (креативність) (ЗК7). Здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків (СК3). Здатність

самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел (СК4).

Програмні результати навчання (ПРН): Здійснювати пошук інформації з різних джерел для вирішення професійних завдань в т.ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ПР3). Обґрунтовувати власну позицію, робити самостійні висновки за результатами власних досліджень і аналізу літературних джерел (ПР4). Презентувати результати власних досліджень усно та письмово для поінформованої аудиторії, формулювати розгорнутий аналіз та тези досліджень (ПР8). Скласти та реалізовувати програму психопрофілактичних та просвітницьких дій, заходів психологічної допомоги у формі лекцій, бесід, круглих столів, ігор, тренінгів, тощо, відповідно до запиту (ПР12).

Пріоритетом під час викладання дисципліни виступає закріплення у здобувачів вміння систематизувати та інтегрувати інформацію в цілісну систему розуміння взаємовідносин людини з навколишнім середовищем, умінню аналізувати та оцінювати як окремі, так і глобальні наслідки взаємодії людини з природою.

Для успішного виконання самостійної та індивідуальної роботи здобувачі вищої освіти повинні володіти навичками пошуку наукової літератури та роботи по обробці інформації з різних джерел інформації; повинні володіти навичками різних видів роботи з текстами – анотування, конспектування, реферування, складання таблиць, тощо.

Опис навчальної дисципліни

Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

Найменування показників	Опис підготовки фахівців	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 4	Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки	Фахова	
	Спеціальність 053 Психологія		
Освітня програма Психологія			
Змістовних модулів – 5	Рівень вищої освіти: перший	Рік підготовки	
		2	
Загальна кількість годин: денна – 120 год. заочна – 120 год.	Ступінь освіти: бакалавр	Семестр	
		III	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4 год. самостійної форми студента – 5,5 год.		Лекції	
		14 год.	
		Практичні	
		28 год.	
		Лабораторні	
		-	
		Самостійна робота	
78 год.			
		Вид контролю: іспит	

**Теми лекцій і коротка теоретична довідка змісту
навчальної дисципліни Прикладні аспекти психології:**

Екологічна психологія

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

Тема 1. Екологічна психологія як наука

Екологія та екологічна психологія. Сутність екології як науки. Поняття про біоценози. Сутність екологічної психології як науки. Поняття екологічної психології. Особливості екологічної психології, як міждисциплінарної науки. Формування екологічної психології, як окремої галузі знань. Основні напрямки досліджень в області екологічної психології. Методологічні проблеми екологічної психології.

Специфіка застосування методологічних принципів в екологічній психології: принципу детермінізму, принципу єдності свідомості та діяльності, принципу історизму, принципу системності. Методологічні особливості екологічного підходу у психології Дж. Гібсона.

Типи систем, що виникають у процесі взаємодії людини та середовища. Поняття про «антропоценози», «групоценози», «соціоценози». Об'єкт та предмет екологічної психології. Форми та способи організації людиною свого оточуючого середовища.

Типологізація та термінологія в екологічній психології. Завдання екологічної психології.

Коротка теоретична довідка

Екологічна психологія (від греч «oikos» – оточення, середовище; «psyche» – душа; «logos» – наука, учення) – це галузь психологічної науки, що сформувалась в Європі і США в 60-і роки ХХ сторіччя. Екологічна психологія стрімко розвивається в останнє десятиліття на стику екології, екології людини, різних сфер психології, психотерапії, педагогіки, філософії, інших наукових дисциплін і, перш за все, пов'язана з іменами таких психологів, як С. Д. Дерябо, В. І. Панов, В. О. Скребець, В. А. Ясвін та ін.

Можна виокремити наступні передумови виникнення екологічної психології:

- 1) соціальні: нестабільність соціально-економічних і політичних умов, збільшення кількості стихійних лих та техногенних катастроф, збільшення злочинності, невпевненість у майбутньому, відсутність психологічної підготовки населення до дій в екстремальних умовах;
- 2) екологічні: захист природного середовища та самої людини від травмуючих дій забрудненого природного середовища, нестабільної соціальної середовища;
- 3) науково-психологічні: необхідність подолання суб'єктивно-об'єктивної парадигми вивчення

навколишнього середовища, тобто середовище в цілому, а не окремі його властивості та структурні компоненти мають виступати об'єктом дослідження;

- 4) практичні: розробка методів проектування та психологічної експертизи середовища, методів діагностики та формування екологічної свідомості, організація та надання психологічної допомоги.

Оскільки екологічною психологією займаються фахівці з різних галузей науки і практики (психологи, екологи, лікарі, педагоги та ін.), не існує її єдиного визначення. Фахівці різних сфер в розумінні даного напрямку використовують власний термінологічний апарат. Наведемо деякі найбільш поширені визначення екологічної психології.

Екологічна психологія – це психологія екологічної свідомості, у відповідність з чим ключовою проблемою екологічної психології є дослідження індивідуальної і групової екологічної свідомості як сукупності екологічних уявлень, існуючого відношення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею.

Екологічна психологія – галузь психології, предметом дослідження якої є багатоаспектність проявів екологічної свідомості людини (соціогенез, онтогенез тощо).

Екологічна психологія – це міждисциплінарна галузь знань, що включаю психологічні аспекти взаємодії людини та

оточуючого середовища (географічного, соціального, культурного, інформаційного).

У дослідженнях різних науковців існують певні відмінності щодо розуміння сутності змісту поняття «екологічна психологія». Так, дослідники С. Д. Дерябо та В. О. Ясвін визначають екологічну психологію як психологію екологічної свідомості, індивідуальної та групової, як сукупності екологічних уявлень, ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Вчений В. І. Панов розглядає екологічну психологію як мультидисциплінарну науку, яка вивчає екологічне благополуччя психічного здоров'я нації, народу, а також досліджує роль і вплив шкідливих людських факторів на інших людей: їх психіку, мозок, поведінку. У дослідженнях В. О. Скребця екологічна психологію розглядається як наука, що вивчає характер та особливості психологічного впливу на людину з боку природного, соціального й антропогенного оточення, пов'язаних із цим переживань, внутрішнього стану людини й суспільства. Автор підкреслює, що будь-яке середовище впливає на людину та тягне за собою зміни комплексного характеру – від емоцій і настроїв до мотивів діяльності, спрямувань, ціннісних орієнтацій, вчинків, волевиявлення та переваг.

Вже у 60-ті роки ХХ століття вчені все частіше приходили до висновку, що лабораторна психологія, яка переважала у той період не може дати повного уявлення про поведінку людини у реальному світі, оскільки у лабораторних умовах неможливо

врахувати усі фактори, що діють на психіку. Отже, на початку 80-х років різноманітні дослідження психологічних аспектів взаємодії людини з середовищем було об'єднано у рамках одного напрямку, який отримав назву «психологія середовища» (Environmental Psychology). У 1982 році у Единбурзі було прийнято першу міжнародну програму досліджень у цій сфері. Головними сучасними напрямками досліджень з психології середовища виступали:

- 1) вивчення процесу пізнання середовища;
- 2) дослідження поведінки особистості у середовищі;
- 3) аналіз сприйняття якості середовища;
- 4) вивчення реакцій людини на дію факторів середовища, зокрема, виділення факторів середовища, які викликають стрес.

Отже, екологічна психологія – це наука, що вивчає характер і особливості психологічних дій на людину з боку природного, соціального і антропогенного оточення, пов'язаних з цим переживань, внутрішніх станів людини і суспільства. Область екологічної психології це не просто віддзеркалення середовища органами чуття і не просто відношення до оточення, а вплив середовища, що спричиняє за собою зміни комплексного характеру від емоцій і настроїв до мотивів діяльності, устремлінь, ціннісних орієнтацій, вчинків, переваг, волевиявлень.

З початку XXI сторіччя в свідомості вітчизняних психологів вже формується загальне розуміння області досліджень і практики екологічної психології. В зв'язку з цим можна навести

загальне розуміння змісту поняття «екологічна психологія». Отже, екологічна психологія – це спеціальна галузь психологічних знань та досліджень, що займається вивченням психологічних аспектів взаємодії людини з різними видами навколишнього природного і соціального середовища (фізико-хімічною, просторовою, освітньою, інформаційною, міською і ін.), включаючи вплив чинників і умов середовища на психіку людини, а також типи екологічної свідомості, що виражає відношення людини до природного середовища, тобто до світу природи.

Слід зазначити, що екологічна психологія, перш за все, знаходиться на стику психології та соціальної екології як особливої дисципліни, що вивчає широке коло соціально-гуманітарних проблем взаємовідносин людини та оточуючого середовища.

Екологічна психологія знаходиться у фазі становленні, тому існує безліч різних трактовок цього поняття. Розглянемо основні підходи, які стали фундаментом екологічної психології як самостійної галузі наукового знання.

1. Психологічна екологія – напрям досліджень, що вивчає дію екологічних чинників на психіку людини. Цей напрям пов'язаний із такими іменами як К. Левін і Дж. Гібсон. Головним положенням цього підходу є уявлення про те, що людина реально живе не у «фізичному світі», а в «екологічному світі». Екологічний підхід у психології (Ecological approach),

основоположником якого є Дж. Гібсон (J. Gibson), почав формуватися у кінці 60-х років у США. Але цього напряму істотним чинником є вивчення психічних процесів людини в природних умовах. До цього напряму відносять і психологію глобальних змін, яка досліджує особливості практичного мислення фахівців, що займаються оцінкою та прогнозом розвитку явищ і процесів планетарного масштабу, та його взаємодії із соціальним середовищем. При цьому важливо, що дослідження психологічної екології проводяться з використанням саме екологічного, а не психологічного методологічного й методичного апарату. Наприклад, у них вивчаються вплив радіаційного фону на психіку людини, а не радіаційна фобія, що ю вже предметом психологічних дисциплін. На думку В. В. Глібова, завданням психологічної екології є виділення найбільш значимих для психіки людини екологічних чинників, вивчення з психофізіологічної точки зору їх впливу на психічне здоров'я та поведінку людини, розробка методик оптимальної організації цих чинників. Психологічна екологія, за твердженням В. І. Панова, є одним із розділів екології людини та займаються вивченням впливу на психіку людини екологічних чинників хімічної, фізичної (наприклад забруднення повітря або питної води, підвищений фон радіації) чи іншої «непсихологічної» природи (С. Д. Дерябо, В. О. Ясвин). Цей напрям тісно перегукується з екологічною психіатрією. У якості прикладів В. І. Панов приводить дослідження щодо впливу підвищеного

рівня радіації в зоні Чорнобильської аварії, а також дослідження, у кому був виявлений високий рівень розумової відсталості й пограничної інтелектуальної недостатності органічного походження, що була викликана проживанням в екологічно неблагодіючому регіоні.

2. Психологія оточуючого середовища вивчає: екологічне пізнання (environmental cognition); екологічну поведінку (environmental behaviour); екологічну оцінку оточуючого середовища (environmental assessment); реакції людини на взаємодію з довкіллям і екологічний стрес (environmental stress), що виникаю у зв'язку з цим. У своя чергу, психологія оточуючого середовища вивчає три важливих напрями, що відрізняються один від одного вектором спрямованості взаємодії в системах «Індивід – Середовище», «Людина – Природа»:

а) психологія оточуючого середовища вивчає наукові та практичні аспекти впливу на психіку й поведінку людини природних і антропогенних чинників і умов середовища, які мають психологічно атрибутивний характер («агресивність» інформаційного середовища, «психологічна напруженість» освітнього середовища, або «обмеженість» просторового середовища);

б) охорона оточуючого середовища (інвайронментальна психологія) досліджує психологічні аспекти охоронної дії людини на довкілля. Цей напрям тісно пов'язаний з особливим напрямом – психологією екологічної свідомості;

в) екстремальна психологія, яка займається теорією та практикою критичних психічних станів, тобто психологічними аспектами підготовки, підтримки й реабілітації людини, що працює або знаходиться в екстремальній ситуації (від напруженості міжособистісної взаємодії до стихійних і техногенних катастроф);

г) психологія інформаційного середовища, що утворюється сукупністю: суб'єктів інформаційної взаємодії або дії; інформації, призначеній для використання суб'єктами інформаційної сфери; інформаційної інфраструктури, що забезпечують можливість здійснення обміну інформацією між суб'єктами; громадських стосунків, що складається у зв'язку з формуванням, передачею, поширенням і зберіганням інформації. Метою розробки даного напрямку є забезпечення психологічної захищеності основних інтересів особистості, суспільства й держави від загроз, пов'язаних із дією інформаційного середовища на психіку громадян;

д) психологія охорони довкілля вивчає психологічні аспекти охоронної та підлягаючої зберіганню дії людини на природне середовище. Найбільш розроблено в зарубіжній науці як інвайронментальна психологія. Основні завдання – навчити й дітей і дорослих способам збереження природного середовища від антиекологічної дії сучасної техногенної цивілізації. В. І. Панов виокремлює основні проблеми: охорона довкілля від забруднення продуктами промислових технологій у глобальному

й регіональному масштабах, охорона заповідників і проблема поведінки людей у міському та природному середовищі.

3. Екологічна психологія досліджує екологічну свідомість як сукупність екологічних уявлень, відношення до природи та стратегій взаємодії з нею.

Першою методологічною особливістю екологічної психології є те, що екологічна свідомість є багатогранною: включає науковий світогляд, релігійне світобачення, рефлексія щодо світу природи, естетичне сприйняття ландшафтів і пейзажів, наукові картини світу.

Друга особливість екологічної психології полягає в тому, що вона розглядає природу не як довкілля, а як Світ Природи, як цілісний живий організм, як сукупність природних об'єктів, узятих у їх різноманітті, єдності й унікальності.

Третя методологічна особливість екологічній психології – суб'єктне сприйняття Світу Природи – сприйняття природних феноменів як живих суб'єктів.

Четверта особливість – в екологічній психології використовуються понятійний апарат психології особистості, психології розвитку, соціальної психології, історичної, вікової психології, медичної та педагогічної психології.

4. Психологія глобальних змін. Поняття «глобальні зміни» використовуються для позначення таких проблем природного середовища, які пов'язані з глобальним потеплінням клімату,

вирубванням тропічних лісів, виснаженням природних ресурсів і тому подібне.

Дослідник В. І. Панов у якості найгостріших проблем психології глобальних змін відзначає такі:

1) необхідність формування у фахівців адекватного сприйняття виникнення та швидкості протікання глобальних змін, а також адекватної оцінки міри небезпеки цих змін для життя людей і екологічної рівноваги на планеті;

2) необхідність зміни поведінки тих людей, які несуть відповідальність за виникнення й попередження негативних глобальних змін.

Таким чином, у якості предмета психології глобальних змін виступають такі екологічно значимі зміни природного середовища, які відбуваються поза межами функціонального діапазону безпосереднього сприйняття, що еволюційно склалось у людини.

Найхарактернішим у екологічній психології є застосування психологічної моделі пізнання до вивчення екологічної свідомості в її різних аспектах: людина – цілісна унікальна система соціально значимих якостей; основний спосіб буття особистості – розвиток; можливості особистісного розвитку безмежні. Таким чином, ми бачимо, що в контексті вітчизняної та зарубіжної екологічної психології досліджуються такі теоретичні та практичні проблеми: аналіз специфіки екологічної свідомості різних епох; розробка типології індивідуальної та суспільної

екологічної свідомості; екологічної свідомості в процесі онтогенезу; вивчення механізмів формування екологічних уявлень, їх ролі в регуляції діяльності з окремими природними об'єктами та природою в цілому; дослідження особливостей екологічної свідомості в різних соціально-професійних групах; створення спеціального діагностичного арсеналу, що дозволяє визначити рівень сформованості та якісну своєрідність системи екологічних уявлень, суб'єктивного ставлення до природи й використовуваних стратегій і технологій взаємодії з нею; розроблення методів психокорекційної та психотерапевтичної роботи, орієнтованих на здійснення взаємодії людини зі світом природи.

Поняття «оточуючого середовища» є одним із базових. Позиції дослідників поділилися на дві групи. Одні вважають, що об'єктом екологічної психології включає лише відносини «людина – природа», інші – включають у поняття «оточуючого середовища» також техногенні та соціогенні характеристики умов життя.

Об'єктом будь-якої науки є та частина об'єктивної реальності, на яку спрямовано пізнавальний інтерес даної системи знань. Причому об'єкт науки (як частина об'єктивної реальності) існує незалежно від існування самої науки і є для неї обов'язковою, але недостатньою умовою. Наприклад, для екології таким об'єктом є взаємовідносини живого організму з оточуючим середовищем. Даний об'єкт існував і тоді, коли не

було самої науки – екології. Екологічні проблеми тісно пов'язані з психологічними, а також дуже значимий для екології є людський фактор. У зв'язку з цим, основним об'єктом досліджень в екологічній психології виступають форми та способи організації людиною свого оточуючого середовища, а також різноманітні види впливу оточуючого середовища на психологічну складову людини, як біосоціального організму.

У екопсихологічному підході потрібно виділяти лише ті фактори середовища, що по-перше, прямо та безпосередньо включені у сферу життєдіяльності людини, і по-друге, усвідомлюються людьми як значущі фактори, тобто ті, що потрібно враховувати під час організації життєдіяльності. Крім того, ще повинні бути фактори, взаємодія з якими має стійкий та довгостроковий характер. Людина і ці фактори утворюють систему, де усі елементи є взаємозалежними. Цей підхід дозволяє конкретизувати базове поняття «оточуюче середовище» за кількома напрямками, і визначити типи систем, що виникають у процесі взаємодії людини та середовища. Один з можливих варіантів типологізації – це виділення рівнів систем. Очевидним є той факт, що окремі індивіди вступають у взаємодію з однією категорією факторів середовища, а держава – з іншою. Ю. М. Швалбом запропоновано наступний підхід. Він виходить з того, що у біології стійкі екосистеми прийнято називати «ценозами». Отже, виходячи з цього, щоб підкреслити природну складову систем та не конструювати нові терміни, він

запропонував використовувати поняття «ценозу» з відповідною конкретизацією. Стійкі системи «індивід – оточуюче середовище» отримали назву «антропоценозу». Стійкі системи «спільнота – оточуюче середовище» називаються «групоценозом». Стійкі системи «держава – оточуюче середовище» називаються «соціоценозом».

Ряд дослідників (С. Д. Дерябо, В. О. Скребець, В. А. Ясвін) вважають предметом екологічної психології екологічну свідомість. Але, предметом психології як науки в цілому не є лише свідомість.

Отже, предметом дослідження екологічної психології можуть виступати антропонічні системи різного рівня, що виникають у процесі безпосередньої взаємодії окремих індивідів, груп та спільнот з оточуючим середовищем. У рамках даного предмету дослідження можна виділити такі предмети дослідження, як екологічна свідомість, екологічне мислення, екологічні установки, екологічна поведінка як окремих індивідів, так і соціальних груп (великих і малих), а також психологія життєвого середовища.

Дослідження у сфері екологічної психології набувають у наш час особливої актуальності у зв'язку з пошуком ефективних шляхів виходу з екологічної кризи, що висуває на перший план такі завдання:

1. Дослідження екологічної свідомості шляхом виявлення особливостей сприймання людиною оточуючого середовища та

виділення значимих для суб'єкту чинників несприятливого розвитку цього середовища.

2. Виявлення мотивації екологічної поведінки, що розкриває причини дій осіб, які відповідальні за завдання школи довкіллю, а також протилежних їм за спрямованістю – тих що намагаються будь-якими засобами зупинити дії перших.

3. Аналіз психологічних наслідків дії різноманітних факторів середовища на людину.

4. Аналіз психологічних наслідків екологічної кризи.

5. Розробка психологічних засобів екологічного виховання.

Щодо виникнення та розвитку екологічної психології – екологія у її буквальному розумінні як оточуюче середовище існувала завжди, але як поняття в масовій свідомості з'явилося тільки тоді, коли людська діяльність почала руйнувати природне середовище. У масовій свідомості поняття «екологія» ототожнюється з негативними екологічними чинниками, екологічними катастрофами та екологічною кризою у цілому. Але, вперше коли запроваджував наукове поняття «екологія» Е. Г. Геккель мав на увазі, перш за все, систему біоценозів, які утворюють рослини й тварини, що живуть на одній території суші або водоймища та екосистеми – групи взаємопов'язаних організмів та умови оточуючого їх середовища: ґрунт, повітря, клімат і т. ін. Е. Г. Геккель дав таке визначення екології: «Під екологією ми розуміємо науку про економію, домашній побут тваринних організмів. Вона досліджує загальні відносини тварин

як до неорганічного, так і до органічного середовища, їх дружні і ворожі відносини з іншими тваринами і рослинами, з якими вони вступають у прямі та непрямі контакти, або, одним словом всі ті заплутані взаємовідносини, які Ч. Р. Дарвін умовно означив як боротьбу за існування».

Вперше про проблеми екології заговорили у Сполучених Штатах Америки у середині ХХ сторіччя, коли в результаті бурхливої бізнесової діяльності почала гинути природа: Великі Озера, що були окрасою півночі США та півдня Канади перетворювались на «Мертві Озера», повітря у містах стало отруйним, продукти харчування – токсичними. Приблизно у цей саме час заговорили про проблеми екології і у Західній Європі. Отже 70-і роки ХХ сторіччя прийнято вважати межею у розвитку західної екологічної свідомості, який пов'язаний з початком усвідомлення того, що природні ресурси обмежені, а не безкінечні, що довкілля не встигає відновлюватись після надто бурхливої експлуаторської діяльності людини. У 70-ті роки почало спостерігатись зниження темпів економічного розвитку. Справа в тому, що США та країни Західної Європи наклали ембарго на ввезення арабської нафти, призвело до «нафтової кризи». Зростання цін на енергоносії під час «нафтової кризи» для сучасної індустріальної цивілізації стало сигналом наближення катастрофи. Ідея межі економічного зростання з'явилась ще у 20-ті роки ХХ сторіччя у США у зв'язку з «великою депресією», а наприкінці століття вона набула вигляд

проблеми «екологічного дефіциту». Разом з цим у екологічній проблематиці стала вимальовуватись проблема людини та її роль у екології. Поступово почав формуватися предмет екологічної психології. Серед західних психологів, хто зробив суттєвий внесок до розробки проблем екологічної психології були такі вчені: Дж. Гібсон, Дж. П. Гілфорд, Дж. Голд, М. Черноушек, Г. Х. фон Врігт, Е. Р. Д. Голдсміт, В. В. Дам'є та інші. Відомими є роботи в сфері екологічної психології вчених, що належать до прибалтійської та російських шкіл, серед яких не мало відомі прізвища – С. Д. Дерябо, А. І. Калмикова, А. Л. Калмикової, Л. А. Китаєв-Смик, Л. М. Хейдеметс, В. Хесле, В. А. Ясвіна та інших.

У екологічній психології застосовуються загальнометодологічні принципи, такі як принцип детермінізму, принцип єдності свідомості та діяльності, принцип історизму, принцип системності. Але у сфері екологічної психології ці принципи мають свою специфіку, яка обумовлена предметом дослідження екологічної психології.

Так, принцип детермінізму застосований до проблем екологічної психології полягає у тому, що екологічна свідомість, з одного боку, у значній мірі обумовлюється екологічним буттям, а з іншого – екологічна свідомість спрямовує діяльність людини на формування екологічного буття.

Принцип єдності свідомості та діяльності наголошує на тому, що свідомість людини формується та проявляється у

діяльності. Отже, екологічна свідомість формується та проявляється у діяльності людини, яка спрямована на оточуюче середовище. Ця діяльність може бути як конструктивною, так і деструктивною, і відповідно цьому формується екологічна свідомість.

Застосування принципу історизму у екологічній психології полягає у розгляді екологічних проблем через призму історії розвитку людства. Аналізуючи певні історичні епохи та картину світу, що домінувала у свідомості людей у ці епохи ми бачимо різні підходи до екології та різні типи взаємодії з довкіллям.

І, нарешті, принцип системності у екологічній психології полягає у тому, що оточуюче середовище та суб'єкт розглядаються як єдина система, у якій дослідники намагаються максимально урахувати всі фактори, що діють як на суб'єкт, так і на середовище.

В Україні під керівництвом завідувача лабораторією екологічної психології Інституту психології АПН України Ю. М. Швалба розроблена категорійна модель екологічної психології, яка дозволяє сформулювати головний принцип екопсихологічного підходу: «Екопсихологічний підхід спрямований на розробку та опрацювання моделей включення індивіду, груп та суспільства у різні системи, що утворюють різноманітні середовища життя людини».

Як зазначає Ю. М. Швалб, вище означений підхід дозволяє структурувати об'єкти екопсихологічних досліджень та формує

методологічні основи розгляду цих об'єктів. Отже, екологічна психологія може базуватися на принципах системного підходу, але ці принципи задають тільки зовнішні рамки екопсихологічних досліджень. У зв'язку з цим вони повинні бути доповнені принципом екологічності. Принцип екологічності, як вважають співробітники лабораторії екологічної психології, відображає змістовний характер взаємодії у системі «індивід – середовище». Суцього екологічною буде така взаємодія, що створює так звані «двосторонні домовленості» для розвитку усіх значущих, тобто системостворюючих, компонентів системи. Наприклад, якщо характеристики середовища призводять до поліпшення умов розвитку людини, то це, безумовно, екологічно позитивний зв'язок. Але цей зв'язок стає дійсно екологічним, якщо і сама людина своїми діями поліпшує умови функціонування та розвитку компонентів середовища.

Виходячи з вищесказаного, стає зрозумілим, що найбільш високим рівнем екологічності буде така діяльність людини, яка завдяки розвитку елементів довкілля створює середовище власного розвитку. У цьому випадку ми матимемо стабільну екосистему, що здатна до саморозвитку.

Отже, сутність екологічної психології багатогранна. Характерною особливістю екологічної психології є підвищена увага до взаємозв'язку середовища й основних форм активності людини (діяльності, поведінки, спілкування). У деяких випадках середовище відверто змушує людину до визначених дій, іноді

надає людині право вибору. Але здебільшого впливає на поведінку людини. Проте люди не тільки випробовують вплив середовища, але і змінюють його. Збереження природного середовища на планеті неможливо без зміни ставлення людини до навколишньої природи та до власної природи.

Тема 2. Історія виникнення та становлення екологічної психології

Зародження екологічної психології в період античності. Розвиток екологічних уявлень у період Відродження. Розвиток екологічної психології у XIX столітті. Особливості розвитку екологічної психології закордоном у XX столітті. Причини виникнення екологічної психології. Виникнення психології середовища. Історія розвитку екологічної психології в Україні. Специфіка вітчизняної екопсихології.

Коротка теоретична довідка

Екологічні ідеї зародилися в свідомості людини давно, ще на початку розвитку людської цивілізації. Для ґрунтовного аналізу динаміки уявлень про екологічну свідомість у філософській думці використаємо вищезазначені параметри. Найбільший прогрес у розвитку екологічних уявлень людей про природний світ спостерігається в епоху античності (VIII ст. до н. е. – V ст. до н.е.). У цей період психологічне протиставлення

людини та природи поглиблюється. Природа стає об'єктом вивчення, хоча при цьому вона не була позбавлена душі. Характерною рисою екологічної свідомості античної епохи є прагматичний колорит взаємодії з природою.

Історія екологічних уявлень людей сягає корінням у давнину. Знання про навколишнє середовище і характер взаємин з нею набули практичного значення ще на початку розвитку людського виду. Процес становлення трудової і громадської організації первісних людей, розвиток їх розумової та колективної діяльності створювали основу для усвідомлення не тільки самого факту свого існування, але і для розуміння залежності цього існування як від умов всередині своєї громадської організації, так і від зовнішніх природних умов. Досвід наших далеких предків постійно збагачувався і передавався з покоління в покоління, допомагаючи людині в його повсякденній боротьбі за життя.

В епоху ранніх цивілізацій Єгипту та Китаю почались перші спроби впорядкувати процес пізнання і взаємодії з природою на науковій основі. Накопичення емпіричних даних про протікання різних природних процесів, розвиток систем рахунку, вдосконалення вимірювальних процедур дозволили передбачати настання тих чи інших природних катаклізмів (затемнень, вивержень, розливів річок, посух і ін.), чітко спланувати основу процесу сільськогосподарського виробництва.

Розширення обсягу знань властивостей різних природних матеріалів, встановлення деяких ключових фізичних закономірностей дали можливість архітекторам давнини досягти досконалості в мистецтві створення житлових будівель, палаців, храмів та будівель господарського призначення. Монополія на знання дозволяла правителям древніх держав тримати в покорі маси людей, демонструвати здатність «управляти» невідомими і непередбачуваними силами природи. На даному етапі вивчення природи мало чітко виражену утилітарну спрямованість

Інтерес до взаємин людини і його оточення, під яким зазвичай розуміли сукупність природних умов, з'явився в епоху античності (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.). Перші спроби наукового опису і обґрунтування процесу розвитку взаємовідносин між природою і людиною були зроблені в епоху античності Анаксимандром, Емпедоклом, Лукрециєм. Однак ці спроби відрізнялися умоглядністю, оскільки написано багато робіт, основна ідея яких - вплив середовища на людину.

Філософ Аристотель (384-322 рр. до н.е.) склав першу і відому класифікацію тварин і заклав основи описової і порівняльної анатомії. Відстоюючи ідею єдності природи, він стверджував, що все більш досконалі види тварин і рослин походять від менш досконалих, а ті, в свою чергу, ведуть свій родовід від найпримітивніших організмів, що виникли колись шляхом самозародження. Ускладнення організмів Аристотель

вважав наслідком їх внутрішнього прагнення до самовдосконалення.

Однією з головних проблем, які займали уми античних мислителів, була проблема взаємин природи і людини. Вивчення різних аспектів їх взаємодії склало предмет наукових інтересів давньогрецьких дослідників (Геродота, Гіппократа, Платона, Ератосфена).

Давньогрецький історик Геродот (484-425 рр. до н.е.) пов'язував процес формування у людей рис характеру і встановлення того чи іншого політичного ладу з дією природних факторів (клімату, особливостей ландшафту і ін.).

У V ст. до н. е. в трактаті давньогрецького лікаря Гіппократа «Про повітря, води і місцевості» стверджувалося, що існує сильна залежність між захворюваннями і кліматичними характеристиками різних місць. Гіппократ вчив, що при лікуванні хворого необхідно враховувати індивідуальні особливості організму людини і його взаємини з навколишнім середовищем. Він вважав, що фактори зовнішнього середовища (клімат, стан води і ґрунту, спосіб життя людей, закони країни і т.д.) роблять визначальний вплив на формування тілесних (конституція) і душевних (темперамент) властивостей людини. Клімат, на думку Гіппократа, багато в чому визначає особливості національного характеру.

Знаменитий філософ-ідеаліст Платон (428-348 рр. до н.е.) звертав увагу на зміни (переважно негативного характеру), що

відбуваються з плином часу в навколишньому середовищі, і на впливу, що надаються цими змінами на спосіб життя людей. Платон не пов'язував факти деградації життєвого середовища людини з здійснюваною ним господарською діяльністю, вважаючи їх ознаками природного занепаду, переродження речей і явищ матеріального світу.

Давньогрецький вчений-географ Ератосфен (бл. 276-194 рр. до н. е.) дав строгий опис сучасної йому Ойкумени – частини Всесвіту, населеної людьми. Він склав найбільш точну для свого часу карту відомого світу. Вся Ойкумена була підрозділена їм на зони: жарку, дві помірні і дві холодні. Ератосфена вважають автором підходу до вивчення землі, згідно з яким Земля розглядається як «будинок» людини.

Отже, з плином часу екологічні знання античності все далі й далі відходять від природи і її розуміння. Цьому також сприяв і процес урбанізації, який у свою чергу призвів до негативних тенденцій у зміні стану навколишнього середовища. Суспільство все менше зважало на природу і свою активність все більше спрямовувало на власні потреби, зокрема у містобудуванні, у будівництві рудників, водопроводів, що призводило до втрат природних територій, на яких розташовувались поля, сади, виноградники. Усе це дало новий напрям в екологічних знаннях, що свідчив про руйнування в античному світогляді традиційного єднання людини й природи. Більше ніж дві тисячі років еволюції екологічного знання античності свідчать про те, що на підставі

первинних знань про довкілля ранні античні філософи створили загальне вчення про природу, що дало початок природознавству, а також раціоналістичному типу світогляду, а це заклало фундамент багатьох наук: біології, ботаніки, медицини тощо. У відношеннях із природою людина намагалася зрозуміти сутність життя, його форми й умови існування з наукової точки зору. У цей період в екологічних знаннях було сформульовано космологічно-цілісний підхід пізнання світобудови, закладено основи аналітичного методу й методу аналогій при вивченні природи. Але, окрім позитивних ідей, з'явилась більш гостра проблема – проблема, коли відносини між людиною і природою набули суперечливості – в результаті своєї господарської діяльності людина почала руйнувати природне середовище.

В епоху Середньовіччя з'явилася потреба нового світогляду щодо розуміння світу, природи, і цим світоглядом стало християнство. Ідеї християнського вчення лягли в основу екологічних знань. Осягнувши їх, можна було зрозуміти сутність людини, світу, природи, Бога. Визначною рисою середніх віків був теоцентризм. Це означає, що проблема людини, природи виходить з контексту ідеї Бога. Теоретичні надбання екологічних знань блокувалися християнською церквою, а наукові обґрунтування взагалі сприймалися як помилкові. Відтак, розвиток природознавства взагалі було призупинено.

Панування догматичного християнства призвели до того, що науки про природу і людину протягом багатьох століть

переживали стан глибокої стагнації, практично не розвивалися. Екологічні знання Середньовіччя мали декілька підходів у відношенні до природи. Християнські догмати розглядали природу як Боже творіння, не вічне, мінливе на противагу вічному – Богу. Звідси постає орієнтація на 25 панування людини, яка має безсмертну душу, над смертною природою. Такий погляд екологічного знання на природу полягав у тому, що природа не є чимось самостійним, не має своїх законів, а навпаки, природа створена для людини, для її блага.

Положення змінилося з настанням епохи Відродження. Екологічні знання епохи Відродження намагаються відновити цінності й ідеали античності, повертають цікавість до природи, до мистецтва, до прекрасного. Відтак людина змінює і своє ставлення до природи, вбачаючи в ній джерело краси й натхнення. Науки про природу поступово намагаються звільнитися від релігійних догматів, починають користуватися експериментальними та математичними методами, що дозволяло вченим досліджувати природні процеси. Екологічні знання набувають нового наукового статусу.

Епоха Відродження нерозривно пов'язана з ім'ям знаменитого італійського живописця, скульптора, архітектора, вченого та інженера Леонардо да Вінчі (1452-1519 рр.). Він вважав, що основне завдання науки – це встановлення закономірностей явищ природи виходячи з принципу їх причинного, необхідного зв'язку. Вивчаючи морфологію рослин,

він цікавився впливом, що мають на їх будову і функціонування з боку світла, повітря, води і мінеральних елементів ґрунту. Вивчення історії життя на Землі привело його до висновку про зв'язок доль Землі і Всесвіту і про нікчемність того місця, яке займає в ній наша планета.

Леонардо заперечував центральне положення Землі як у Всесвіті, так і в Сонячній системі. Екологічні знання Леонардо да Вінчі направляє на шлях пізнання і перетворення навколишнього природного середовища. При цьому під перетворенням природи він розуміє сільськогосподарську діяльність, котра прикрасила «природу обробленими нивами і садами повними розради».

Серед представників натурфілософії – відомий італійський філософ Бернандіно Телезіо, який заснував одне з перших у Європі природничих товариств, що мало вивчати природу на основі її законів. Свої екологічні знання про створення світу, про природу він виклав в основному творі «О природе вещей в соответствии с ее собственными началами». Отже, у процесі пізнання екологічного знання Бернандіно Телезіо стоїть на позиції сенсуалізму і вважає, що першопричиною створення світу, природи був Бог, а от далі все у світі розвивалось за законами природи.

У 1543 р. був опублікована праця Миколи Коперника (1473-1543 рр.) «Про обертання небесних сфер», в якому викладалася геліоцентрична система світу, що відображає справжню картину

світобудови. Відкриття Коперника зробило переворот в уявленнях людей про світ і розумінні ними свого місця в ньому.

Італійський філософ, борець проти схоластичної філософії і римсько-католицької церкви Джордано Бруно (1548-1600 рр.) зробив значний внесок в розвиток вчення Коперника, а також в звільнення його від недоліків і обмеженості. Він стверджував, що у Всесвіті є незліченна безліч зірок, подібних до Сонця, значна частина яких заселена живими істотами. В 1600 р. Джордано Бруно був спалений на багатті за вироком інквізиції.

Ф. Бекон (1561-1626 рр.) звертав увагу на особливу роль, яку покликане грати наукове знання в розвитку взаємовідносин суспільства і природи. Він вважав, що знання законів природи дозволить людям задовольнити свої нагальні потреби і інтереси. При цьому Ф. Бекон стверджував, що зростання могутності людини неможливо без підпорядкування природним законам. Пізнаючи їх, наука повинна допомогти людині досягти поставленої мети по найкоротшому шляху, обходячи перешкоди, уникаючи помилок, багато з яких можуть поставити під загрозу саме існування людського роду. Ф. Бекон вбачає в природі наукову, практичну й естетичну цінність, формує більш жорстко виражений механістичний підхід до матерії, до природи. Ф. Бекон по-новому визначає мету екологічного знання. На його думку, вона полягає в тому, щоб бути корисною для людини, утверджувати її могутність у стосунках з природою: «Істинна мета науки – пізнати природу заради користі життя і практики».

Екологічні знання Р. Декарта базуються на раціоналізмі. «Декарт орієнтувався на об'єктивне вивчення органічної природи, стверджував принципову можливість використання у біології і фізіології загальних методів наукового дослідження природи». Він був одним із найпослідовніших механіцистів, а природа в його уяві являє собою механізм, який може бути пізнаний лише механіко-математичним аналізом. Р. Декарт закликав переглянути традицію в осмисленні екологічного знання й осмислити його по-новому – розумом і самосвідомістю.

Пізніше знання про навколишній світ бралися з Біблії, Корану і іншої рукописної літератури, переважно церковно-богослужбового змісту, викладеного ченцями за переказами, що призводило до втрати і спотворення науковості.

Значний внесок у справу формування справжнього уявлення про місце людини в природі зробив шведський природодослідник Карл Лінней (1707-1778 рр.), що склав систему класифікації рослинного і тваринного світу, згідно з якою людина включався в систему тваринного царства і ставився до класу ссавців, ряду приматів, в результаті чого людський вид отримав назву *Homo sapiens*.

Російський цар Петро 1 Статутом від 05.08.1706 р вводить в Росії світську освіту і вивчення природних наук як обов'язкових предметів. З'являється потреба у фахівцях, здатних застосовувати знання про природу в практичних цілях, «для вилучення корисних властивостей природи». Природа вивчалася з

утилітарно-прагматичних позицій, що формувало активну позицію при взаємодії з природними об'єктами, прагматичний тип установки по відношенню до природи і практичний компонент інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи.

Першим гідним підручником з природознавства став підручник В. Ф. Зуева «Нарис природної історії, виданий для народних училищ Російської імперії за височайшим повелінням царської імператриці Катерини II». Підручник сприяв розвитку правильного науково обґрунтованого світогляду, відповідального дбайливого ставлення до природи.

Накопиченню фактичного матеріалу з природознавства та екології сприяло відкриття в 1725 р. в Петербурзі Російської Академії наук, в якій питаннями екології займалися такі вчені, як С. П. Крашенинников, Г. В. Стеллер, М. В. Ломоносов і ін. Останній неодноразово говорив про вплив середовища на організм людини.

У 1861 р. в публічних лекціях І. М. Сеченов сформулював принцип єдності організму і навколишнього середовища, а І. П. Павлов трактував взаємодія організму і середовища як урівноваження за допомогою нервової системи.

Е. Гёккель, засновник нової науки про зв'язки організму з навколишнім зовнішнім світом, в 1866 р дав визначення екології як вчення про баланс між організмом і середовищем.

Справжній «прорив» стався в другій половині XIX ст. – початку XX ст., Коли видатні археологічні відкриття

Г. Шаафгаузена, Л. Ларте, Е. Дюбуа, Р. Дарта, Дж. Е. Льюїса та інших вчених дозволили істотно розширити і уточнити наукові уявлення про походження і розвиток людського роду.

Накопичення емпіричного матеріалу Т. Гекслі, Ч. Дарвіна, Е. Геккелем заклало основу еволюційної антропології, а роботи Л. Моргана, Е. Б. Тайлора, Дж. Дж. Фрезера, Л. Леви-Брюля – історико-культурної антропології.

У ХІХ ст. з'явився новий напрям, яке взяло за основу роботи французьких філософів, *інвайронменталізм* як сукупність поглядів, згідно з якими первинне значення надається впливу на людину природного середовища, а також підкреслюється, що природне оточення жорстко регламентує умови життя людей. Людську поведінку бачилося строго орієнтованим на пристосування до обставин, який формується природним середовищем. Поведінка уявлялося сукупністю реакцій на подразники, джерелом яких виступали клімат, ґрунти, рельєф, рослинність. У будь-якій ситуації характеристики природного середовища повинні були розглядатися силами, непідвладними контролю, їх вважали незалежною змінною на відміну від залежної величини - поведінки людини.

У науковому мисленні на рубежі ХХ ст. погляди про географічне детермінізм були переважаючими, особливо в географічних школах Ратцель (Ratzel, 1882, 1891, 1898), Семпл (Semple, 1911), і протрималися аж до середини ХХ ст. в роботах Хантінгтона (Huntington, 1915, 1945), Тейлора (Taylor, 1937,

1940). Географи довго розглядали середовище як заздалегідь даний факт, по суті ігноруючи діяльність людини по зміні цього середовища.

Період до 60-х можна назвати підготовчим етапом, що включає «різні емпіричні дослідження, пов'язані з вивченням впливу на людину тих місць, де він живе, працює, відпочиває, і оформлення нових теоретичних напрямів в даній області».

Поняття відносин особистості до середовища з'явилося в 1912 р. в роботі А. Ф. Лазурский і С. Л. Франка, як таке свідоме, виборчу зв'язок ядра психіки з тим, що може протистояти йому як об'єкт (Лазурский Франк, 1912).

Внесок в уявлення про взаємодію людини з навколишнім середовищем, починаючи з 20-х рр., внесли російські вчені. П. П. Блонский вважав, що поведінка людей стає зрозуміліше, якщо розглядати його в рамках чи не індивідуальної, а соціального життя, і поведінку індивідуума є функція поведінки навколишнього його суспільства. М. Я. Басов вважав, що розвиток – це результат взаємодії людини з навколишньою дійсністю.

Ці уявлення були конкретизовані і розвинені в отримала в ХХ в. широке поширення і наукове визнання концепції ноосфери. Поняття ноосфери було введено в науку в 1927 р. французьким філософом, математиком і антропологом Е. Леруа (1870-1954 рр.), який запропонував називати ноосферою оболонку

Землі, що включає людське суспільство з його індустрією, мовою та іншими атрибутами розумної діяльності.

Головним творцем ноосферної концепції по праву вважається російський природознавець і мислитель В. І. Вернадський (1863-1945), який розвинув у своїх працях ідею ноосфери як «біосферізованого суспільства». В. І. Вернадський одним із перших усвідомив, що людство стало потужною геологічною і, можливо, космічною силою, здатною перетворювати природу у великих масштабах. Він відзначав, що людина охопив своїм життям, культурою всю біосферу і прагне ще більше поглибити і розширити сферу свого впливу.

Біосфера, з його точки зору, поступово перетворюється в ноосферу - сферу розуму. В. І. Вернадський розглядав ноосферу як вищу стадію розвитку біосфери, коли визначальним чинником стає розумна діяльність людини. Перетворення біосфери в ноосферу він пов'язував з розвитком науки, поглибленням наукового проникнення в суть що відбуваються в природі процесів і організацією на цій основі раціональної людської діяльності. Вчений був переконаний, що ноосферне людство знайде шлях до відновлення і збереження екологічної рівноваги на планеті, розробить і здійснить на практиці стратегію безкризового розвитку природи і суспільства. При цьому він вважав, що людина цілком здатний прийняти на себе функції управління екологічним розвитком планети в цілому.

Одночасно з В. І. Вернадским розробкою проблеми ноосферогенезу займався видатний французький палеонтолог, філософ і богослов П. Тейяр де Шарден (1881-1955). Як В. І. Вернадський, П. Тейяр де Шарден особливо відзначає роль науки у вирішенні цього завдання. Вона, на його думку, повинна не тільки виступити дієвим інструментом пізнання світу, а й стати засобом єднання, синтезу думки.

У 1943 р. Е. Брунsvік одним з перших використав поняття «environmental psychology». Теорія вченого розкривала сутність процесів сприйняття, за допомогою яких людина пізнає своє оточення. Він, як і К. Левін, підкреслював важливість суб'єктивного або сприйманого оточення як детермінанти поведінки і вважав, що фізичне оточення може впливати на людей без їх обізнаності про це. Е. Брунsvік був одним з перших психологів, які спробували розглянути і врахувати ту обставину, що ми живемо в середовищі, яка в значній мірі є непередбачуваною.

В середині 50-х рр. Е. Брунsvік і Дж. Гібсон сформулювали екологічний підхід в психології. Е. Брунsvік ввів термін «екологічна валідність», висунувши положення, що головною операцією сприйняття є придбання здатності оцінювати істинний (фізичний) дистальний стимул на основі зміни проксимальних стимулів, які фактично діють на рецептори (Gifford, 2002). Дж. Гібсона використовував це поняття в концепції безпосереднього зорового сприйняття (Гібсон, 1988).

У 1951 р. англійський географ Вільям Кірк запропонував одну з перших моделей поведінки. Основні положення, що стосуються інтерпретації ландшафту як відображення суспільних норм і смаків, були викладені в статті, опублікованій в Індії. Він вважав, що вчинки людей залежать від особливостей сприйняття ними свого оточення. На думку В. Кірк, навколишнє середовище не просто «дана реальність», а, швидше за все, синтез її з «формою», зв'язками і особливим значенням, яке визначається тим, як людина її сприймає.

Погляд на світ при цьому може серйозно спотворювати реальність, в значній мірі залежачи від цінностей, що переважають в рамках тієї чи іншої культури. Як тільки встановлюється загальноприйнятий стереотип сприйняття ландшафту, з'являється тенденція його збереження у наступних поколіннях.

Однією з перших спроб в індуктивному вивченні поведінки людей, в накопиченні інформації для майбутнього моделювання з'явилася серія досліджень реакції людей на стихійні лиха, зокрема повені. Вони були здійснені в Чиказькому університеті в кінці 50-х ррр. – початку 60-х рр. Під керівництвом Гілберта Уайта, дослідження якого про поведінку людей під час повені були опубліковані в 1945 р., його співробітники розробили поведінковий підхід, який базується на теорії прийняття рішень Герберта Саймона (Simon, 1957). Родер, вивчаючи реакцію жителів міста Топіка в період повені, зробив наступний висновок:

«Небезпека повені – лише одна з змінних, що впливають на рішення жителя долини; багато міркування змушують його не залишати місцевість навіть тоді, коли він знає, що все поруч вже затоплено» (Roder, 196). Така поведінка нелегко узгодити з принципом максимізації вигоди при ухваленні рішення, на якому будувалися географічні теорії цієї епохи.

У 60-і рр. починається етап становлення психології взаємодії з навколишнім середовищем в США, Канаді, країнах Європи. Більшість дослідників вважають, що виникнення психології взаємодії з навколишнім середовищем пов'язано з обмеженими можливостями класичної психології по вивченню взаємодії з навколишнім середовищем в лабораторних умовах і соціальним запитом від різних сфер суспільної практики, обумовлених розумінням необхідності використання досягнень психології (Шмельова, 2006).

Починається системне вивчення взаємодії людини і навколишнього середовища саме в рамках психологічної науки. У періодичних виданнях з'являється багато статей, присвячених просторових уявлень, образів і сприйняття навколишнього світу і поведінки людини. Р. Баркер в 1968 р. ввів термін «психологічна екологія», який він потім замінив на «екологічну психологію» (Gifford, 2002).

У 1968 р. заснований Римський клуб як міжнародна неурядова організація, яка об'єднує вчених, громадських діячів, бізнесменів більш ніж з 30 країн світу, стурбованих

перспективами розвитку людства. З метою Римського клубу сприяння усвідомленню людьми труднощів людства, стимулювання встановлення нових відносин, політичних курсів та інститутів, які сприяли б виправленню нинішньої ситуації.

Стурбовані існуючим станом багато видних екологи, соціологи, економісти, політики, психологи, починаючи з другої половини 70-х рр. ХХ століття, об'єднали свої зусилля з метою вироблення нового підходу до побудови взаємин між людиною і середовищем її проживання. Результатом проведеної роботи стало формулювання концепції сталого розвитку.

Згідно з визначенням Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку під стійким повинно розумітися такий розвиток, при якому задоволення потреб сучасного людства не ставить під загрозу благополуччя наступних поколінь і їх здатність задовольняти власні нагальні потреби. Це має на увазі, що ключові фізичні константи (склад повітря, води, ґрунту, механічні властивості земної поверхні, гравітація і ін.), Генофонд, ділянки основних екосистем в їх первозданному вигляді, здоров'я населення повинні з плином часу зберігати постійне значення. Найважливішим завданням у зв'язку з цим стає охорона навколишнього середовища, мета якої в кінцевому рахунку зводиться до того, щоб, з одного боку, забезпечити збереження таких якостей навколишнього середовища, які не повинні бути піддані змінам, а з іншого – забезпечити безперервний урожай

корисних рослин, тварин та інших необхідних людині ресурсів шляхом збалансованих циклів вилучення та оновлення.

Концепція сталого розвитку отримала потужну підтримку не тільки з боку фахівців в області соціальної екології та екології людини, а й урядів і керівників держав більшості країн світу, що знайшло своє вираження в рішеннях Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що відбулася в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро.

Конференція прийняла рішення про утворення організації Міжнародний зелений хрест, головними завданнями якої були оголошені екологічна освіта та виховання як основа сталого розвитку та зміни системи цінностей, а також ліквідація наслідків «холодної війни» для навколишнього середовища.

У радянській психології з середини 70-х рр. з'явилася естонська школа психології взаємодії з навколишнім середовищем (її представники: Ю. Круусвалл, Т. Нійт, М. Раудсепп, М. Хейдметс).

В кінці 80-90-х рр. активізуються дослідження за наступними напрямками:

1) екологічна свідомість і суб'єктивне ставлення до природи (А. Алдашева, А. А. Брудний, С. Д. Дерябо, Т. В. Іванова, Д. Н. Кавтарадзе, А. А. Калмиков, А. В. Калмикова, І. В. Кряж А. Н. Кочергін, В. І. Медведєв, Б. І. Павлов, П. Е. Риженков, О. В. Хухлаєва, З. І. Чердимова, Є. І. Чердимова, І. А. Шмелева, В. А. Ясвин);

2) просторові явища і процеси, просторове поведінка (В. Р. Дольнік, Л. А. Китаєв-Смик, А. Д. Логвиненко, А. І. Міракян, С. К. Нартова-Бочавер, М. В. Осоріна, В. І. Панов, Ю. М. Плюсніна, А. В. Тузенкевіч);

3) психологічне і соціально-психологічний простір (А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко, Ю. М. Забродин, В. Е. Клочко, О. І. Маравьева, С. К. Нартова-Бочавер, Е. В. Таранов, А. А. Грачев, В. Н. Гюппенен, Д. І. Фельдштейн);

4) природне середовище (С. Д. Дерябо, А. С. Мартинов, С. А. Серегіна, В. А. Ясвін);

5) просторова і архітектурне середовище (Е. Л. Беляєва, Х. Е. Штейнбах, В. І. Еленскій); місто і міське середовище (А. В. Баранов, Л. Б. Коган, В. Л. Глазичев, Ю. І. Криворучко, Е. А. Стерлігова, В. А. Філін, Х. Е. Штейнбах); предметне середовище (С. К. Нартова-Бочавер, О. Н. Чернишова); освітня, шкільна середовище (Ю. Г. Абрамова, Л. А. Боденко, І. О. Зимня, В. І. Панов, О. Р. Радіонова, В. В. Рубцов, І. В. Слободчиков, Е. А. Стерлігова, В. А. Ясвін); соціальне середовище (Г. М. Андреева, А. А. Бодалев, М. А. Бодалева, І. А. Саліті); професійна і економічне середовище (В. В. Каліта, Е. А. Клімов, А. Б. Леонова, С. Б. Величковські); етнічна середовище (Н. М. Лебедєва, Т. Г. Стефаненко); інформаційне середовище (Т. І. Асенєва, Н. Авдеева, Т. Я. Анікеева, О. Н. Багрова, Г. В. Грачев, Г. М. Зараковскій, В. Е. Лепскій, Е. В. Лідская,

Л. В. Матвеева, М. О. Мдівані, Є. Б. Моргунов, Ю. В. Мочалова, Г. Л. Смолян, Є. А. Цуканов);

6) екопсихологія розвитку особистості (Н. Голосова, В. П. Зінченко, Е. Б. Моргунов, Б. М. Майстрів, В. В. Ніколіна, Г. В. Шейніс);

7) екологічна психодіагностика (С. Д. Дерябо, С. Е. Попова, І. В. Цветкова, В. А. Ясвін);

8) психологія природоохоронної діяльності та екологічної освіти (К. Б. Асланіді, В. В. Буков, Н. Р. Даніліна, Ю. П. Дорошін, Е. Б. Кніжікова, Т. В. Потапова, В. Я. Сініцина, В. С. Фрідман, В. Я. Ясвін);

9) психологічні наслідки екологічних катастроф (Г. Г. Аракелов, І. В. Дубровина, А. Л. Журавльов);

10) психологія сталого розвитку (Д. С. Ермаков, В. Д. Калінін, Н. С. Касімов, С. Ю. Лапшіна, Ю. Л. Мазуров, І. А. Шмелева).

11) Питання екології, екологічної політики, екологічної безпеки, інновацій у сфері екології, принципи збалансованого розвитку суспільства (М. Бауер, В. Вернадський, С. Грабовський, М. Демчишин, М. Кисельов, К. Корсак, Л. Мельник, О. Плахотник, Н. Семенюк, М. Хвесик).

У вітчизняній науці розвиток екологічної психології має свій шлях і свою специфіку. Протягом тривалого часу широко практикувалось хижацьке ставлення до довкілля, у результаті якого забруднювались річки, гинули озера, зникали природні

ландшафти, змінювався клімат, але говорити про це було категорично заборонено. І лише Чорнобильська катастрофа, наслідки якої неможливо було приховати (це була катастрофа планетарного масштабу) виявила злочинну поведінку по відношенню до екології у колишньому СРСР.

Відразу ж після Чорнобильської трагедії розпочали роботу по вивченню її психологічних наслідків та розробки методів надання психологічної допомоги потерпілим співробітники Центру «Діти Чорнобиля» при Інституті психології АПН України. Значний вклад у розробку проблеми подолання психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи внесли такі українські вчені, як Киричук О., Яковенко С., Моляко В., Нягу А., Львовичкіна А., Лисенко В., Гарнець О., Рибалка В., Татенко В., а також їх колеги з республіки Біларусь – Пергаменчик Л., Фролов Г., Володько В., Коломінський Я. У подальшому, узагальнивши дослідження своїх колег та власний досвід, С.Яковенко започаткував систему нової галузі знань - радіоекологічної психології.

Слід зауважити, що чорнобильська проблематика – не єдиний екопсихологічний напрямок, що розробляється вітчизняними дослідниками. Активно досліджуються проблеми психологічної допомоги людям, що постраждали від різноманітних екологічних криз та катастроф (Гарнець О., Швалб Ю.), вплив предметно-просторового фактору на психологію людини та особливості взаємодії людини з

мікросередовищем, мезосередовищем та макросередовищем (Рудоміно-Дусятська О.), розробляються загальнотеоретичні та методологічні основи екопсихології (Скребець В.), особливості формування екологічної свідомості (Кряж І., Платонов Г.), а також зв'язок екологічної психології та екологічної культури (Крисаченко В., Салтовський О.)

На сьогоднішній день, теоретичні основи екологічної психології розглядаються в працях В. В. Глібова, С. Д. Дерябо, О. А. Калмикова, В. І. Панова, В. О. Скребець, О. О. Стерлигової, Ю. Ж. Шайгородського, В. О. Ясвін. Проблему взаємодії з оточуючим середовищем вивчали такі вчені: Ю. Круусвалл, Т. Нийт, М. Раудсепп, М. Хейдметс. Питання екологічної свідомості й суб'єктивного ставлення до природи вивчають А. Алдашева, А. А. Брудний, С. Д. Дерябо, Т. В. Іванова, Д. Н. Кавтарадзе, О. А. Калмиков, А. В. Калмикова, В. А. Ясвін. Проблему просторових явищ і просторової поведінки розглядають В. Р. Дольник, А. І. Миракян, В. І. Панов.

У вітчизняному науковому просторі різні аспекти екологічної психології вивчають О. В. Рудоміно-Дусятська, А. М. Львовчикіна, Ю. М. Швалб, О. М. Гарнець.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Тема 3. Поняття про середовище та соціоекологічні системи

Визначення поняття «середовище». Основні підходи до проблеми визначення поняття «середовище». Поняття про природне та штучне середовище. Визначення понять «природне середовище» і «штучне середовище». Взаємозв'язок і взаємодія природного і штучного середовища. Поняття про природно-штучне та штучно-природне середовище. Типи взаємодії людини із середовищем: середовище як фактор існування індивіда; середовище як умова існування індивіда; середовище як засіб існування індивіда; середовище як матеріал існування індивіда; параметри та типологія функціонального включення індивіда в середовище.

Поняття про мікро-, мезо- і макросередовище, їх роль у формуванні екологічного типу мислення. Соціальне середовище як екологічний фактор. Поняття про особисте середовище.

Визначення поняття «соціоекологічна система». Форми взаємозв'язку та взаємодії соціуму із середовищем. Консерваційна, інволюційна та коеволюційна моделі взаємодії соціуму з середовищем. Проблема соціоекологічних систем – одна з найважливіших методологічних і практичних проблем екологічної психології.

Коротка теоретична довідка

Існування та функціонування людини протягом всього її життя відбувається у середовищі, що її оточує. Навіть ще ненароджена дитина взаємодії з навколишнім середовищем, на подразники якого вона реагує певним чином та отримує свій перший досвід. Навіть в утробі дитина може впливати на середовище та змінювати його. Після народження середовище значно розширюється і у дитини з'являється можливість активно взаємодіяти з ним.

Навколишнє середовище можна поділити на внутрішнє і зовнішнє, воно оточує людину і ззовні, і зсередини. Середовище не існує само по себе, воно завжди може існувати у відношенні до суб'єкта.

Середовище – це система внутрішніх та зовнішніх факторів, що безпосередньо впливає на спосіб існування індивіда, з якою індивід може взаємодіяти.

Природне середовище – це таке середовище, яке не створювалося і не перетворювалося людиною, яке існує само по собі, за власними законами і не потребує зовнішнього впливу для його підтримки. Наприклад, дикі ліси, які здатні до саморозвитку та самовідтворення.

На сьогоднішній день майже не зберіглося природнього середовища, адже крізь присутня людина у доккілі, точніше її втручання.

Штучне середовище – це таке середовище, що було повністю створено людиною і яке, у зв'язку з цим, потребує зовнішньої підтримки і існує за законами, заданими людьми. До штучного середовища належать архітектурні споруди, інформаційне середовище, продукти мистецької діяльності.

В реальності майже неможливо той чи інший тип середовища однозначно охарактеризувати як природній чи штучний. З огляду на це виникла необхідність введення таких понять як природно-штучне середовище та штучно-природне середовище.

До першого типу належить таке природне середовище, що зазнало перетворюючого впливу людини (наприклад, зони відпочину біля озера). До другого типу належить такий тип середовища, у яке припинене втручання людини, і яке з часом починає повертатися до природнього стану.

У співвідношенні вищезазначених типів середовищ ми можемо виокремити наступну послідовність:

1. Природне середовище.
2. Природне-штучне середовище.
3. Штучно-природне середовище.
4. Штучне середовище.

Як було зазначено, що середовище не може існувати без людства. Тому можна виокремити різноманітні взаємовідносини людини із середовищем. Так, у дослідженнях Ю. Швалба виокремлюють наступні типи:

- середовище як фактор існування людини;
- середовище як умова існування людини;
- середовище як засіб існування людини;
- середовище як матеріал існування людини.

Розглянемо коротко кожний тип. Так, у першому випадку середовище впливає на людину, вона на нього вплинути не може. Середовище є некерованим та неконтрольованим, тому воно може спричинити зміну у способі життя . Людина перебуває у ситуації, яка змушує її звикнути до неї або змінити своє ставлення. Така ситуація виникає наприклад в ситуації антропогенних катастроф чи соціальних криз. Для дитини всі типи середовища є фактором існування. У наступному випадку середовище розглядається як сукупність умов , що піддаються контролю, але мають низький рівень керованості або зовсім не піддаються регулюванню. Наприклад, це подвір'я багатопверхневого дому, місця загального користування, а також складні, але не катастрофічні природні умови. Засоби – це ті елементи середовища, якими людина може керувати. Якщо людина докладает зусиль для керування цим типом середовища, то воно розвиватиметься. Прикладом такого середовища може бути сім'я, власний будинок, дача. Людина оволодіває середовищем і створює способи впливу на нього. Матеріальне середовище – це те, що людина використовує для власних потреб, не враховуючи самоцінності того чи іншого середовища та його окремих об'єктів.

Найбільш продуктивним включенням індивіда у середовище є використання середовища як умови існування, а також як засобу існування індивіду в межах штучно-природного середовища.

У зв'язку з рівнем контролю людини над середовищем та її впливом на нього можна виокремити чотири рівня середовища: рівень матеріального мікросередовища, рівень мезосередовища, рівень природно-географічного макросередовища.

Рівень мікросередовища характеризується тим, що всі його компоненти може реально або потенційно (за наявності коштів, часу, здібностей, знань та вмінь) перетворювати окрема людина чи мала група. Наприклад, у людини є можливість змінити середовище у своїй квартирі, або кімнаті: переставити меблі, розставити квіти, повішати картини та ін.

До об'єктів матеріального мікросередовища належать житлові та службові приміщення, місця проведення дозвілля. Існують такі типи матеріального мікросередовища: житлове, побутове, виробниче, навчальне, рекреаційне.

Раціональна організація мікросередовища має важливе значення для розвитку особистості загалом, а також для формування екологічної свідомості та мислення. Ті форми поведінки, які засвоюються людиною у мікросередовищі можуть переноситися на об'єкти інших рівнів середовищ. Наприклад, дбайливе ставлення до власної оселі, може зумовлювати дбайливе ставлення до об'єктів загального користування. Слід

також пам'ятати, що розвиток особистості починається з освоєння власної оселі, де вона перебуває під впливом різних факторів фізичного та соціального середовища.

Другий рівень довкілля – мезосередовище, більшість його об'єктів і компонентів реально або потенційно здатні змінювати великі офіційні групи – організації. Сьогодні, через активізацію підприємницької діяльності, можна бачити, як змінюється мезосередовище. Об'єктами мезосередовища є вулиці, квартали, райони, міста, природні ландшафти. Організації як суб'єкти перетворення мезосередовища покликані займатися благоустроєм і будівництвом об'єктів мікросередовища, вирішувати проблеми їх екологічної безпеки, збереження й розвитку.

Найактуальнішими проблемами екологічної психології, пов'язаними з мезосередовищем, є проблеми екології громадських територій, якими користуються люди, що не відповідають за їх стан. Такі території часто бувають занехаяними, забрудненими, попри зусилля підтримувати на них порядок, які докладають відповідні організації. Екологічна психологія вивчає механізми деструктивної поведінки на громадських територіях та розробка шляхів і методів подолання такої поведінки. Важливо змінити суспільну екологічну свідомість, аби суспільство загалом та окремі люди ставилися до мезосередовища як до власної оселі, про яку необхідно дбати. Потребують уваги й проблеми діяльності організацій, з якими пов'язано багато екологічних криз та катастроф.

Рівень макросередовища, його компоненти у змозі контролювати, оберігати і до певної міри перетворювати держави та державні органи, міжнародні організації, що представляють інтереси як окремих великих регіонів, так і всього людства (ЮНЕСКО, ООН, НАТО, ЄС). Найважливішою функцією держави у галузі охорони довкілля є формування відповідної екологічної політики, що являє собою систему принципів охорони та формування навколишнього середовища, яка враховує його природні особливості.

Досліджуючи навколишнє середовище, його вплив на людину, не можна ігнорувати й соціального фактору, оскільки людина живе та взаємодіє з іншими людьми. Екологічна психологія з'ясовує вплив соціального оточення на психіку окремої людини. Загальновідомо, що оточення своєю поведінкою може як позитивно впливати на людину, так і негативно.

Особисте середовище – це тип середовища, який максимально належить певній особі і є максимально регульованим та контрольованим цією особою. З точки зору психології, особистий простір можна визначити, як простір, що гарантує індивідові право приймати рішення про те, яку інформацію він передаватиме та за яких умов.

Можна виокремити 2 параметри особистого простору:

- 1) Свобода від небажаної появи чужого
- 2) Свобода прийняття рішення про час і місце персональних стосунків

Організація особистого простору людини позначається на її ставленні до довкілля в загалі. Але зв'язок може бути як прямий, так і зворотній. Найменшим особистим простором є простір безпосередньо навколо людини, який становить приблизно 40 сантиметрів. Вторгнення чужої людини до цього простору може сприйматися як образа чи загроза. Особистий простір залежить від кожної конкретної особистості – її етнічної належності, її світосприйняття, її соціального статусу.

Загальновідомим є той факт, що найпотужнішою рушійною силою, що впливає на формування й розвиток довкілля є людина. Будучи частиною екології, людське суспільство виступає спрямовувачем розвитку біосфери. Значна увага у межах екологічної психології приділяється вивченню людського фактору та дослідженню соціоекологічних систем, що розглядаються як стійка сукупність зв'язків між людським суспільством, або його окремими, відносно самостійними частинами та навколишнім середовищем.

До соціоекосистем можна зарахувати ієрархію соціальних утворень у їх зв'язку із середовищем, починаючи від сім'ї, що мешкає в будинку з присадибною ділянкою, й до глобальної екосистеми «планетарне суспільство – навколишнє середовище».

У дослідженнях Л. Гумільова наголошується про взаємозв'язок розвитку таких утворень як етнос і біосфера. Він зазначав, що злиття етносів може мати як позитивні, так і

негативні наслідки, у тому числі й по відношенню до навколишнього середовища та екології в цілому.

Відомо, що найбільш пагубним для середовища є вплив промисловості. Тому в сучасних умовах важливим для подальшого розвитку людської цивілізації є екологізація виробництва. Вчені виокремлюють три можливі моделі відносин людини з довкіллям на цих теренах.

Перша модель, консерваційна, передбачає «заморожування» рівня розвитку виробничих сил на досягнутому рівні, оскільки подальший розвиток виробництва може призвести до виникнення екологічної катастрофи, і як, наслідок, до колапсу людської цивілізації. Проте, завдяки розвитку сучасної науки і техніки, не можна не відзначити, що сьогодні з'явилися певні оптимістичні тенденції у таких галузях як енергоспоживання, впровадження екотехнологій у промисловому виробництві й створення та використання нових екоматеріалів.

Друга модель, інволюційна, ґрунтується на гаслі «Назад – до природи!» Утопічність таких закликів полягає у тому, що так звана «дика природа» може утримати лише 10-12 мільйонів чоловік. Отже, населення планети більш 7 мільярдів за умов дотримання цієї орієнтації просто знищить повністю природу.

Третя модель, коеволюційна, орієнтується на концепцію коеволюцію людини та біосфери. Оскільки поступ цивілізації припинити не можливо, потрібно знайти такі форми взаємодії із довкіллям, за яких воно включається у сферу людських інтересів,

але зберігається як система, що розвивається. Таким чином, мова йде не про охорону чи збереження певних структур та елементів біосфери, а надання їй такої стратегії розвитку, за якої не втрачається її ідентичність і забезпечується сталість видового та кількісного складу.

Коеволюція людини та біосфери має доповнюватися так званою екофільною діяльністю, що спрямована на поліпшення довкілля, на його відродження та гармонізація відносин людини і довкілля.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

Тема 4. Вплив різноманітних факторів середовища на людину

Проблеми класифікації екологічних факторів, що впливають на психіку. Класифікація факторів за їх походженням: біо- та антропогенні. Класифікація за органами почуттів: зорові, слухові, нюхові, смакові. Класифікація за ефектом дії на людину: корисні, нейтральні, шкідливі. Особливості дії різноманітних чинників середовища на людину та шляхи їх оптимізації. Предметно-просторовий фактор. Вплив кольору на психіку людини. Вплив освітлення на психіку. Специфіка інформаційного фактору.

Слухові фактори екології. Вплив шуму на людину. Особливості індивідуального сприймання негативних факторів середовища.

Вплив екологічного чинника на етнопсихологію українців.

Коротка теоретична довідка

Вплив середовища на людину має свої певні закономірності, найважливішими серед яких є: середовище не має жорстко фіксованих рамок у часі й просторі; середовище впливає на всі органи відчуттів, а інформацію про нього людина отримує із системи даних усіх органів; середовище завжди вміщує більше інформації ніж людина свідомо може сприйняти її і зрозуміти; середовище сприймається у тісному взаємозв'язку з практичною діяльністю, будь яке середовище має як фізичні й хімічні особливості, так і психологічні й символічні значення; навколишнє середовище діє як єдине ціле.

Дія різних факторів середовища на людину має свої специфічні особливості. Існує величезна кількість екологічних факторів, що мають безпосередній вплив на психіку людини. Їх можна класифікувати за певними принципами.

1. Класифікація екологічних факторів за їх походженням:
біогенні, антропогенні та соціальні фактори.

Біогенні фактори екології – це природно-географічні фактори: температура повітря, сонячна радіація, природні ландшафти, звуки природи (співи птахів, шелест листя, шум дощу, грім). У більшості випадків ці фактори мають позитивний

вплив на людину, винятком є різного роду екстремальні прояви природних стихій.

До антропогенних факторів екології належать фактори штучного середовища, зокрема архітектурні споруди, урбаністичні ландшафти, шум, радіація, забруднення повітря, води, землі. Зазначені фактори негативно впливають на соматичний та психічний стан здоров'я людини.

Соціальні фактори екології є специфічними, оскільки вони належать як до біогенних, так й до антропогенних одночасно, оскільки соціум, з одного боку, є частиною довкілля, а з іншого – стан довкілля значною мірою залежить від діяльності соціуму. Дія соціального фактор являє собою загрозу для існування людства: політична й економічна нестабільність, злочинність, тероризм, поширення різних форм девіантної поведінки.

Соціальний фактор екології має вплив на психічний стан окремої людини, оскільки людина, як відомо, соціальна істота. Оточення людини може мати як позитивний вплив на людину, так й негативний.

2. Класифікація екологічних факторів за переважаючим видом сприймання: зорові, слухові, тактильні, кінестетичні, нюхові, смакові та деякі поєднання, зокрема зорово-слухові.

До зорових факторів належать фактори довкілля, які сприймаються переважно за допомогою зорового аналізатора (колір, освітлення, предметний простір).

До звукових факторів належать різноманітні звукові ефекти (звуки природи, шум, голоси людей).

До зорово-слухових факторів належать, з одного боку, природа загалом, а з іншого такий антропогенний фактор, як інформація.

До нюхового фактору належать різного роду запахи: приємні, неприємні, некорисні.

3. Класифікація екологічних факторів за ефектом дії на людину: шкідливі, корисні, нейтральні.

Під час оцінки даної групи факторів потрібно враховувати не тільки тип самого фактору, але й тривалість та інтенсивність його дії у тій чи іншій ситуації.

Пропонуємо розглянути особливості дії різноманітних факторів навколишнього середовища на людину.

Зорові фактори навколишнього середовища поділяються на біогенні та антропогенні, а також на корисні, нейтральні та шкідливі. Через зоровий аналізатор на людину впливає безліч факторів навколишнього середовища, зокрема предметно-просторовий фактор, колір, освітлення та інформація.

Природне середовище, що сприймається людиною через зоровий аналізатор, як правило, впливає на людську психіку досить позитивно. У більшості випадків людина заспокоюється, знімає напругу, підіймає собі настрій саме під час споглядання на мальовничі краєвиди. У практиці сучасної психотерапії навіть виокремлюється такий напрямок, як ландшафтотерапія.

Існують також й випадки негативного впливу даного фактору на психіку людини, зокрема це може бути безкраї сніги, пустеля, морський краєвид (коли людина не спостерігає зі сторони, а знаходиться безпосередньо у цьому просторі).

Важливим фактором, що впливає на зоровий аналізатор є колір. У сучасній психологічній науці існує безліч досліджень, присвячених вивченню впливу кольору на психіку людини. Як відомо, деякі кольори можуть заспокоювати, інші навпаки збуджувати.

Наступним важливим фактором, що діє на зоровий аналізатор – це освітлення. Встановлено, що недостатнє освітлення може призвести до депресії. Окрім цього, суттєвий вплив на психіку людини має природне освітлення, тобто зміна дня та ночі.

Слухові фактори навколишнього середовища також поділяються на біогенні та антропогенні, корисні, шкідливі та нейтральні.

Найбільш суттєвим фактором, що впливає на слуховий аналізатор – це шум. Шум поділяється на біогенний (звуки природи) та антропогенний (звуки машин та агрегатів). Біогенні шуми у більшості випадків нейтральні, або корисні. Антропогенні шуми часто мають негативний вплив на психічний стан людини, що може виявлятися у підвищенні агресивності, зниженні працездатності, зниженні рівня уваги та бажання співробітництва.

Для вимірювання звуків, які чує людина використовуються децибели (дБ). У людини нижній поріг слухового відчуття починається з 0 дБ, верхній слуховий поріг дорівнює 140 дБ. Але вже звуки, які перевищують 100дБ можуть викликати певний дискомфорт у людини

До антропогенних слухових факторів належить музика, вплив якої також має досить неоднозначний характер, зокрема одна музика на одну людину впливає заспокійливо, на іншу людину та ж сама музика може викликати навпаки роздратування.

Протилежною шумові є абсолютна тиша. Слід зазначити, що з цим фактором людина може зустрітися в умовах проведення експерименту, оскільки в реальних умовах це майже неможливо. Дослідники встановили, що інколи тиша може мати більш негативний вплив на людину, ніж шум. Тиша може викликати почуття страху, самотності, знижує працездатність та розсіює увагу. Людина потребує у світі звуків ще з внутрішньоутробного періоду свого розвитку.

Нюховий фактор середовища також має вплив на психофізіологічний стан людини. Запахи, які і звуки, можуть мати, як позитивний, так й негативний характер.

Чисельні дослідження з екологічної психології свідчать про те, що рівень негативної дії навколишнього середовища на людину значною мірою залежить від її індивідуальної реакції на фактори середовища. Залежно від того, як люди сприймають ту

чи іншу стресову ситуацію, їх умовно можна поділити на дві групи. Перша група людей схильні не сприймати ситуацію трагічно, мають більше схильність до ризику і віддають перевагу усьому новому. Характерним для людей другого типу є занадто емоційне відреагування на події, що відбуваються, нерозвинене почуття гумору. Окрім цього важливе значення у процесі реагування на ту чи іншу стресову ситуацію є місце проживання людини. Так, наприклад, більшість міських жителів навіть можуть не звернути увагу на дію того чи іншого фактору, в той час, коли для сільських жителів це фактор буди викликати серйозне занепокоєння та стурбованість. Адаптація до негативних факторів є цілком доцільною, якщо людина не може вплинути на ці фактори.

Тема 5. Вплив людини на середовище

Антропогенний вплив людини на географічний стан Землі. Вплив людини на атмосферу, літосферу, на ґрунти, на водний басейн, на флору та фауну. Глобальні наслідки впливу людини на довкілля. Поняття про природокористування та природоохоронну діяльність.

Коротка теоретична довідка

Одним із основних геоформуєчих факторів виступає людина, в наслідок діяльності якої планета Земля істотно змінює

свій вид. Як відомо, діяльність людини може бути як конструктивною, так і деструктивною.

Зміна людством обличчя Землі відбувається протягом тисячоліть, у той час, як атмосфера почала зазнавати значного впливу з боку людини лише впродовж останніх 200 років. Внаслідок глобальної індустріалізації порушився пропорційний склад газів, необхідний для збалансованої атмосфери. Через значне перебільшення так званих парникових газів в атмосфері затримується надмірна кількість тепла, що призводить до загострення проблеми глобального потепління на нашій планеті. Використання в промисловості фреону стає причиною руйнування озонового шару атмосфери в наслідок утворення так званих «озонових дір».

Інтенсивна діяльність людини знаходить своє негативне відображення й на літосфері, що являє собою зовнішню тверду оболонку Землі, яка включає всю земну кору, а також частину верхньої мантії. Оскільки літосфера є середовищем існування всіх мінеральних ресурсів, тому вона виступає одним із головних об'єктів антропогенної діяльності. Діяльність людства, що пов'язана із добуванням мінеральних ресурсів, стає менш контрольованою та все більш інтенсивною, тому це створює передумови для глобальної екологічної кризи.

Самостійне природне органо-мінеральне тіло, яке виникло на поверхні Землі внаслідок тривалого впливу біотичних, абіотичних та антропогенних факторів називається ґрунтом. Саме

якість ґрунтів створює відповідні умови для розвитку рослин. Останнім часом можна констатувати посилення антропогенного впливу на ґрунти. Одними із причин забруднення ґрунтів є використання у великій кількості різного роду добрив, а також численні аварії.

Явище, яке поєднує в собі негативний вплив людини на атмосферу, водні басейни, на рослинний та тваринний світ являє собою так звані кислотні дощі. Шкідливі відходи людської діяльності, що потрапляють в атмосферу, змішуються там з водою й перетворюються на кислоти, які потім випадають у вигляді дощу. Кислотні дощі руйнують будівлі, отруюють водойми, рослини, тварин. Потрапляючи у водойми, кислотні дощі здатні знищувати навіть найдрібніші форми життя.

Внаслідок промислової діяльності до озер, річок, морів та океанів потрапляє значна кількість шкідливих речовин (нафта, нафтопродукти, різноманітні кислоти). На сьогодні понад 30% світового басейну вкрито нафтовою плівкою. З кожним роком зменшується кількість води, придатної до вживання.

Знищення рослин і тварин людиною відбувалося протягом усього існування людства. Але на ранніх етапах історичного розвитку це знищення не було таким масштабним, через те флора й фауна встигала щоразу відновлюватися. Останнім часом діяльність людства у цьому напрямку набрала катастрофічних масштабів. Вченими встановлено, що наприкінці ХХ століття один мільйон видів тварин зник назавжди.

Наукові розробки вчених можуть бути спрямовані як на користь довкіллю загалом і людині зокрема, так і на шкоду. Проводячи різні експерименти, вчені не завжди можуть спрогнозувати їх наслідки. Найновіша проблема втручання людини в природу – це клонування, тобто штучного дублювання й вирощування живих організмів, яка неоднозначно сприймається світовою громадськістю. Але вчені наголошують на тому, що за допомогою цього методу можна відтворити навіть ті види тварин, які вже давно зникли.

Отже, у взаємодії людини й довкілля спрацьовує «ефект бумеранга» – людина завдає шкоду довкіллю, довкілля завдає шкоду людині, її здоров'ю, її сьогоденню й майбутньому. Людина – невід'ємна складова природи, складова довкілля загалом. Знищуючи довкілля, людство знищує само себе.

Дослідження сучасної екологічної ситуації, коли відбувається погіршення природного середовища, дало змогу визначити ієрархію причин незадовільного екологічного стану в Україні. Насамперед – це невиконання законів щодо природоохоронної діяльності, відсутність державного контролю та відсутність системи покарань за збитки, які заподіяли довкіллю. Вимоги й показники природоохоронної політики відходять до другорядних питань і сприймаються сучасними підприємцями як перешкода у їх роботі й збільшенні прибутків. Наслідки такого господарювання призводять до збільшення кількості людей з особливими потребами, до високої смертності

дітей і скорочення тривалості життя, до нескінченних моральних і матеріальних збитків. Слід зауважити, що до 1991 року в нашій державі не застосовувались санкції проти викидів забруднюючих речовин у водні об'єкти. Із-за цього склалася небезпечна екологічна ситуація майже в усіх річкових басейнах України. Тому у водопровідній воді, яку ми споживаємо, знаходиться майже вся таблиця Менделєєва. Забруднюючі речовини є причиною хвороб печінки, нирок, нервової системи, шлунково-кишкового тракту. Небезпечними є різні органічні сполуки, які у великій кількості присутні в неочищеній воді. Цей перелік можна довго продовжувати. З цього стає зрозумілою наступна причина, яка стосується відсутності постійної об'єктивної інформації для населення щодо екологічного стану регіону, про причини його погіршення, про винуватців, які забруднюють природне середовище, про вжиті заходи для поліпшення ситуації, що склалася. Ще одна причина стосується концентрування на невеликих площах величезної кількості промислових підприємств, а також реалізація планів, які стосуються підкорення природи, постійне нехтування традиціями господарювання, можливостями природи та інтересами населення певного регіону. Це говорить про те, що відсутня відповідальність перед громадськістю, відсутнє узгодження вчинків керівників з інтересами інших людей і всього суспільства, що в суспільстві морально-етичні, гуманістичні аспекти виробничої діяльності знецінюються, а в результаті

знецінюється абсолютна цінність життя. Така, наприклад, ситуація з водними ресурсами, зокрема забруднення поверхневих вод, яке відбувається внаслідок неефективної роботи очисних споруд, скиду неочищених відходів підприємствами та іншими закладами, самовільне водокористування. Ці негаразди спричинюють катастрофічне забруднення і мають незворотні зміни для біорозмаїття водних об'єктів. Тому й викликає занепокоєння стан водних ресурсів та способи їх використання, адже вода – найцінніший природний дар.

Земна куля має загальних запасів води близько 1390 млн км³, з них 96,4% – морська вода. Вода, придатна для споживання, становить близько 2% від загальної її кількості. Україна відзначається досить низьким рівнем забезпеченості водними ресурсами. На 1 км. кв. її території припадає в середньому 86,8 тис. м куб. місцевого річкового стоку, що в 4 рази менше, ніж в середньому в світі, в 5,7 разу менше, ніж в Європі». При цьому в Україні не було реалізовано жодних цільових програм щодо збереження запасів питної води. Об'єм споживання води за останні роки зростає, відповідно зростає й дефіцит води в нашій країні.

Наступна причина незадовільного екологічного стану полягає в тому, що на більшості виробництв використовують застарілі технології та обладнання, а їх модернізація відбувається повільними темпами. Також відсутні об'єктивні довгострокові екологічні прогнози про наслідки реалізації планів розвитку

енергетики, транспорту, промислового виробництва тощо. «За кожним кроком науково-технічного прогресу йдуть слідом негативні – реальні та потенційні – екологічні наслідки в усіх підсистемах навколишнього середовища: (біосфері, гідросфері, літосфері та навколоземному космічному просторі): загибель представників флори та фауни, руйнування багатьох унікальних життєво важливих ландшафтів тощо. Це несприятливо відбивається на здоров'ї людини» необхідно розглянути низку конкретних прикладів, а саме, що стосується якості атмосферного повітря – його стан постійно погіршується, а одна з причин – це транспортні засоби, кількість яких постійно зростає. Концентрація вуглекислого газу в повітрі постійно збільшується. Екологи стверджують, що 70% дерев у місті хворіють і не справляються з поглинанням вуглекислого газу. Підприємства-виробники не виконують умови, які стосуються дозволу на викиди щодо забруднюючих речовин, ігнорують заходи стосовно зменшення викидів в атмосферне повітря, порушують правила експлуатації механізмів з очистки газу. «Найбільше викидів пилу – 52% дають стаціонарні джерела підприємств паливно-енергетичного комплексу... Проаналізувавши проби повітря, узяті по всій Україні, екологи підрахували, що на одного українця приходится 120 кілограмів шкідливих викидів в рік. Заради тимчасової вигоди ухвалювалися рішення, що завдавали природі непоправимої шкоди. Тому головним у виробничій діяльності є всіляко уникати меркантильних рішень. Саме гуманістична

цілепокладеність виховує у спеціалістів різних рівнів бажання рішуче відмовлятися від таких дій відносно природи, які наносять їй шкоду, хоча й можуть дати високий бажаний утилітарний результат. Інша проблема стосується інтенсивної хімізації і хибних способів організації сільськогосподарського виробництва, наприклад, поширення генетично модифікованих організмів та генетично модифікованих продуктів, кількість яких невпинно зростає. «Генна інженерія здійснює перенесення генів від одних організмів іншим, долаючи всі міжвидові бар'єри в межах живої матерії, що надає їм нових властивостей. Такий вид одержав назву генетично модифікований організм (ГМО)».

Екологи та неупереджені науковці не поділяють поглядів, що з допомогою ГМО можливо врятувати світ від голоду. Хоча генно-модифіковані рослини мають гени стійкості до отрутохімікатів, до кліматичних негараздів і дають більші за обсягом врожаї, це призводить лише до збільшення прибутків. Швидкий розвиток виробництва генетично модифікованих товарів загрожує людству екологічною катастрофою тому, що їх вплив на організми людей і тварин призводить до багатьох негараздів зі здоров'ям, а також сприяє генетичному забрудненню рослин і хімічному забрудненню територій. Таким чином, компанії, які виробляють генетично модифіковані товари і вирощують генетично модифіковані рослини, здійснюють невдалий експеримент над природою. У зв'язку з тим, що стосовно генетично модифікованих продуктів науковці ще не

мають єдиної точки зору, це питання потребує уваги як учених, так і громадськості, оскільки проблема ГМО мало вивчена. Вона особливо актуально постала перед сучасною Україною. Становлення в нашому суспільстві капіталістичних відносин у багатьох випадках висуває у представників зокрема харчового бізнесу на перший план прагнення збагатитись. Така ціннісна зорієнтованість призводить не лише до руйнації морально-духовних гуманних традицій нашого народу, але й до знищення природних багатств.

Важливим кроком у збереженні довкілля є здійснення людством природоохоронної діяльності, яка має бути спрямована на те, щоб мінімізувати наслідки забруднень в результаті дії антропогенних чинників, а також максимально врегулювати і контролювати їх виникнення.

Поняття «природоохоронної діяльності» має декілька трактувань:

- 1) заходи, спрямовані на збереження глобальної системи життєзабезпечення людства;
- 2) комплекс регіональних, державних, політичних, технологічних, локальних і громадських заходів, спрямованих на раціональне використання, збереження та подальше відтворення природи нашої планети, а також прилегло до неї космічного простору, що робиться в інтересах як існуючих, так і майбутніх поколінь.

3) Комплексна наука, в якій розробляються загальні поняття і методи збереження, а також подальшого відновлення ресурсів природи.

Варто зазначити, що до поняття «природоохоронна діяльність» досить тісно відноситься поняття «охорона навколишнього середовища», яке включає в себе комплекс заходів, спрямованих на збереження природного та соціально-економічного середовищ людини.

В якості однієї з найважливіших складових частин реалізації такої діяльності є максимально раціональне використання природних ресурсів. Іншими словами, використовується така система діяльності, головною метою якої є забезпечення економної експлуатації ресурсів природи, а також ефективний режим відтворення їх, враховуючи перспективні інтереси розвиваючого господарства і збереження людського здоров'я.

Природоохоронна діяльність підприємств і різних спільнот базується на певних закономірностях, які можна розділити на ряд основних принципів:

1. Глибинне вивчення всіх явищ і процесів, які є характерними для певної природної системи, а також для сукупності цих систем та подальшого обліку відкритих закономірностей.
2. Знаходження способів відновлення хімічних елементів у природному кругообігу.

3. Облік енергетичних витрат, необхідних для реалізації тієї чи іншої діяльності, а також можливість незворотного її розсіювання в зовнішньому середовищі.
4. Облік різних пристосувань, природних механізмів, особливостей протікання біологічних, біогеохімічних та екологічних процесів, як максимально раціональних і вироблених під час природного еволюційного розвитку.

Заходи природоохоронної діяльності переслідують наступні цілі:

- забезпечення агропромислового та промислового комплексів на такому рівні, щоб досягти мінімального збитку природі;
- організація функціонування різних підприємств так, щоб їх робота завдавала мінімальний шкоду людині і природним екологічним процесам;
- регулювання процесами використання природних енергетичних і матеріальних ресурсів з метою збільшення ступеня їх економічності, а також збільшення позитивного впливу на природу;
- збереження всіх примітних або типових об'єктів як живої, так і неживої природи за допомогою створення заказників, заповідників або різних національних парків;
- проведення комплексу робіт, спрямованих на організацію екологічно безпечного відпочинку, а також охорони здоров'я населення.

Охорона природи організовується за допомогою здійснення цілого ряду попереджувальних та активних заходів, при цьому всі вони досить відповідальні. Природоохоронну діяльність у вигляді профілактичних заходів представляє комплекс робіт, що дозволяють створити ідеальні умови для збереження балансу природи на певному територіальному ділянці. В якості прикладу таких робіт можна виділити збереження природних ландшафтів, цікавих науці або просто цінних біоценозів, а також різних рослин і тварин. Активні заходи являють собою стимулювання природоохоронної діяльності та виконання низки дій, спрямованих на усунення наслідків негативного впливу людей на якісь природні екологічні процеси. Зокрема, сюди входить боротьба з різними забрудненнями, що зачіпають повітряний басейн Світового океану, а також окремі елементи гідросфери і земельні ресурси. Крім цього, окрема увага приділяється розробці технологій проведення різних виробничих процесів та перетворення екологічних систем, які були б більш досконаліми з екологічної точки зору і дозволяли б створити кращі умови для людини.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 4

ПСИХОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Тема 6. Екологічна свідомість: поняття, властивості та форми прояву

Визначення поняття «екологічна свідомість». Екологічна свідомість: сутність, загальна характеристика, структура і властивості. Проблеми визначення поняття «екологічна свідомість». Форми прояву та психологічні механізми екологічної свідомості. Поняття про екологічне мислення.

Адаптивна функція екологічної свідомості. Типи екологічної свідомості: антропоцентричний, біоцентричний та екоцентричний. Особливості уявлення відносин «людина - довкілля» у свідомості різних вікових груп населення.

Екологічні установки та екологічна поведінка. Особливості екологічної поведінки та її залежність від зовнішніх факторів.

Коротка теоретична довідка

Категорія свідомості визначається як найвищий рівень психічного відображення та саморегуляції, що є властивим виключно для людини. Свідомість характеризується активністю та інтенціональністю, тобто спрямованістю мислення на будь-який предмет. Це завжди усвідомлення чогось.

У сучасній психології під свідомістю розуміється вища, інтегруюча форма психіки, яка полягає у відображенні,

цілепокладанні і конструктивно-творчому перетворенні дійсності. Як в процесі відображення, так і в процесі конструктивно-творчого перетворення беруть участь всі психічні процеси людини (сприйняття, пам'ять, мислення, уява), в результаті чого формується система знань про світі, яка, в свою чергу, знаходить вираження в діяльності, в поведінці. Всі ці процеси супроводжуються різноманітними відносинами людини (емоційними, вольовими та іншими), які забезпечують його свідомості суб'єктивність та упередженість. Екологічна свідомість – це те ж саме свідомість, але має свою специфіку, спрямованість, пов'язану з своєрідністю відображення світу природи і конструктивно-творчим його перетворенням. Необхідно відзначити, що проблема екологічної свідомості почала ставитися відносно недавно, а предметом екологічної психології стала буквально в останнє десятиліття.

Так, наприклад, В. А. Скребець, характеризуючи екологічну свідомість в цілому, зазначає, що це вищий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія місця і ролі людини в біологічному, фізичному і хімічному світі, а також саморегуляція даного відображення. Автор зазначає, що екологічна свідомість виступає як безперервно змінюється сукупність чуттєвих і уявних образів, безпосередньо відображаються в аналітично створюються категоріях і явища, які безпосередньо фіксують

індивідуальний або громадський екологічний досвід, який передбачає екологічну практику.

Зміст екологічної психології не обмежений феноменами суб'єктивного ставлення та суб'єктивного сприйняття людиною природніх об'єктів та явищ. Екологічна психологія намагається виділяти та аналізувати інтегральні характеристики, що описують особливості взаємодії людини зі світом природи. До таких інтегральних характеристик в перш у чергу відноситься екологічна свідомість.

Екологічна свідомість у широкому розумінні слова – є сферою суспільної та індивідуальної свідомості, яка пов'язана з відображенням природи як складової буття. Формування специфічного сприйняття світу природи та своєрідного ставлення до світу сприяє розвитку екологічної свідомості. В свою чергу сформована екологічна свідомість суттєво впливає як на своєрідність сприйняття природніх об'єктів та явищ, так і на специфіку ставлення до них.

Проблема формування екологічної свідомості гостро постала в ХХ столітті, коли людство почало усвідомлювати згубні наслідки своєї діяльності, які можуть призвести до екологічної кризи. Прояви такої кризи спостерігаються в різноманітних сферах життєдіяльності: забруднення навколишнього середовища, зникнення деяких видів тварин та рослин, збідніння природніх ресурсів через нераціональне їх використання, тощо.

Лише близько 30-40 років тому дослідники звернули увагу на необхідність виділення поняття «Екологічна свідомість» та з'ясування його структури. Спочатку замість поняття «екологічна свідомість» використовувались такі поняття, як «екологічне мислення», «екологічна мудрість», «природоохоронне мислення». Але достатньо швидко ці поняття були інтегровані в дефініцію «екологічна свідомість».

На початку 80-х років ХХ століття робляться спроби дати трактування екологічного свідомості у відповідності до реалій того часу. Під екологічною свідомістю розуміється комплекс екологічних поглядів, оцінок, теорій різних соціальних груп, що визначаються характером суспільного виробництва взагалі і економічних положенням групи зокрема. В той же час реально зміст екологічної свідомості зводиться до екологічних знань, хоча і підкреслюється, що ядро цих знань складають уявлення про природу як про систему, що саморозвивається.

Трохи пізніше А. Н. Кочергін, Ю. Р. Марков, Н. Р. Васил'єв зробили спробу вивчити специфіку розвитку екологічної свідомості, що виступає в якості важливої умови рішення багатьох актуальних екологічних проблем. На їхню думку, екологічне свідомість – це відображення соціальних, природних та специфічних соціально-екологічних законів функціонування системи «природа-суспільство», які виступають об'єктом відображення цієї форми свідомості.

В кінці ХХ сторіччя уявлення про екологічному свідомості кардинально змінюються. Це пов'язано з новим розумінням місця і призначення людини в сучасному світі. В цей час робиться спроба оцінити екологічну свідомість з точки зору майбутнього (екологічний оптимізм і екологічний песимізм), з позицій утилітарно-економічного підходу (скільки це буде коштувати), а також з позицій аксіологічного (ціннісного) підходу, що виявляє цінності, які у певний момент часу значущі для людства. Крім того, на перший план висувається проблема власне психологічного аналізу змісту і структури екологічної свідомості.

Таким чином, у сучасному освітньому процесі робляться досить плідні, на наш погляд, спроби реалізації в педагогічному процесі філософських і психологічних досягнень у сфері розвитку екологічної свідомості на рубежі ХХ і ХХІ століть.

Оскільки екологічна свідомість у працях названих дослідників виступає як предмет, то і завдання екологічної психології ними зводяться до вивчення екологічної свідомості. Отже, у рамках дослідження екологічної свідомості, як вважають С. Д. Дерябо, В. А. Ясвін постають такі завдання:

1. Аналіз розвитку екологічної свідомості у процесі соціогенезу. Дане завдання полягає у аналізі екологічної свідомості у цілому у різні епохи. Тут необхідно визначити специфіку екологічних уявлень, відношень, стратегій та технологій взаємодії з довкіллям у різні історичні епохи.

2. Розробка типології екологічної свідомості. У відповідності з цим завданням розробляється типологія як індивідуальної, так і суспільної свідомості, що склалась у процесі історичного розвитку. Також аналізується структура екологічних уявлень, розробляється їх системна модель. Розглядається якісна специфіка суб'єктивного ставлення до довкілля, опрацьовується система його параметрів та типологія, складається психологічна характеристика різних типів ставлення до навколишнього середовища. Досліджуються різні варіанти різноманітних стратегій та технологій взаємодії людини і довкілля, створюється їх типологія. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує результати досліджень з культурології, соціології, соціальної психології та психології особистості.

3. Аналіз розвитку екологічної свідомості у процесі онтогенезу. У відповідності з цим завданням аналізуються основні тенденції розвитку у процесі онтогенезу (тобто індивідуального розвитку людини) індивідуальної екологічної свідомості. Досліджуються якісні характеристики та динаміка уявлень про довкілля і взаємодію людини з довкіллям, суб'єктивний образ світу. Аналізуються чинники, що визначають розвиток суб'єктивного ставлення до природи у процесі онтогенезу, розглядається його специфіка на кожному віковому етапі, складається його періодизація. Досліджуються вікові особливості мотивації вибору певних стратегій та відповідних їм технологій у контексті загального психічного та особистісного

розвитку. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує методи психодіагностики, результати досліджень з вікової та педагогічної психології та педагогіки.

4. Аналіз механізмів формування та функціонування екологічної свідомості. У відповідності з цим завданням розглядаються механізми формування екологічних уявлень, їх роль у регуляції діяльності, що пов'язана з окремими екологічними об'єктами або екологією у цілому. Досліджуються шляхи та механізми формування суб'єктивного ставлення до довкілля, роль у цьому процесі характеру стимулів, що отримуються від об'єктів довкілля, наявних екологічних установок, дії різноманітних перцептивних феноменів (явищ ідентифікації, емпатії по відношенню до природних об'єктів та ін.). Аналізується мотивація екологічної поведінки, чинники, що визначають вибір тієї або іншої стратегії взаємодії з довкіллям, механізми засвоєння особистістю різноманітних технологій взаємодії з навколишнім середовищем. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує дані педагогіки, семіотики (науки про знакові системи), етології (науки про поведінку тварин у природних умовах), кібернетики (науки про загальні закономірності процесу управління та передачі інформації), а також психології сприймання, психосемантики, етнопсихології, порівняльної психології та ін.

5. Аналіз індивідуальної та групової специфіки екологічної свідомості. У відповідності з цим завданням вивчаються

особливості екологічної свідомості в різних соціальних та професійних групах. Встановлюються взаємозв'язки між соціальною, професійною належністю та специфікою системи екологічних уявлень, що властиві кожній групі та окремим її членам. Визначаються особливості суб'єктивного ставлення до навколишнього середовища. Досліджуються переваги у виборі стратегій та технологій взаємодії з довкіллям у різних групах. При вирішенні цього завдання екологічна психологія використовує методи психодіагностики, соціології, диференціальної та соціальної психології.

6. Розробка принципів та методів діагностики екологічної психології. Для експериментального дослідження названих проблем у рамках екологічної психології – екологічної психодіагностики – створюється спеціальний діагностичний арсенал, що дозволяє визначити рівень сформованості та якісну своєрідність системи екологічних уявлень, суб'єктивного ставлення до навколишнього середовища та стратегій і технологій взаємодії з ним. Для вирішення цього завдання екологічна психологія спирається на дані статистики та використовує методи психодіагностики.

7. Дослідження психологічних особливостей взаємодії людини з довкіллям. Вплив довкілля на розвиток особистості та розробка на цій основі методів психокорекційної та психотерапевтичної роботи. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує результати досліджень з

фізіології, педагогіки, соціології, а також спирається на положення вікової та соціальної психології, психології особистості, медичної психології, психотерапії, загальної психокорекції.

Розвиток цивілізації може відбуватися лише в поєднанні з законами природи, при усвідомленні людиною своєї справжньої ролі в системі біотичної регуляції. Перед людством постало дуже нелегке завдання – здійснити кардинальні зміни у своїй свідомості, сформулювати і добровільно прийняти обмеження та заборони, що продиктовані законами розвитку біосфери. Це вимагає, в свою чергу, зміни багатьох стереотипів поведінки, механізмів економіки і соціального розвитку. Необхідні фундаментальні зміни в нашій системі цінностей, інститутах і способах життя з врахуванням того, що екологічні, економічні, політичні, соціальні і духовні потреби тісно взаємопов'язані.

Екологічна психологія вивчає усвідомлення людиною природного, штучного та соціального середовища і предметом вивчення у цьому випадку є екологічна свідомість.

Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного та соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення.

Для екологічної свідомості властиві усі ознаки свідомої діяльності людини, яка ініційована екологічним змістом.

Екологічна свідомість має трикомпонентну структуру:

- 1) Психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища – когнітивний компонент;
- 2) Ставлення до цього середовища – емоційний компонент;
- 3) Саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі – поведінковий компонент.

Екологічна свідомість особистості формується на основі двох взаємообумовлюючих складових: індивідуальної та суспільної свідомості. Індивідуальна екологічна свідомість є унікальним явищем, яке обумовлюється зовнішніми факторами (соціальним оточенням, політичним та інформаційним впливом, економічним рівнем, екологічним розвитком тощо). При цьому дані фактори є незалежними від свідомості і проявляються через призму внутрішнього світу особистості. Вона включає в себе цінності, особистісні смисли, домінуючі установки, соціальні стереотипи, особисті бажання, прагнення тощо. Іншими словами, індивідуальна екологічна свідомість включає в себе всі психічні процеси, особистісні якості та стани; формується на основі узагальнених норм та стереотипів соціуму через призму внутрішнього світу індивіда. В свою чергу суспільна екологічна свідомість є накопиченням суджень, ідей, уявлень та стереотипів, які відображають ставлення великих соціальних груп або суспільства загалом до явищ та проблем екології.

Суспільна екологічна свідомість виникає як продукт узагальненого бачення існуючих екологічних проблем, які

потребують нагального вирішення. На відміну від однозначного та амбівалентного ставлення до конкретних екологічних проблем індивідуальної екологічної свідомості, суспільна екологічна свідомість проявляється у співставленні різних поглядів та позицій, схваленні, підтримці або запереченні існуючих форм судження, способів поведінки та норм. У будь-якому випадку, і суспільна, і індивідуальна екологічна свідомості по своїй суті є мотивованими, емоційно забарвленими, спрямованими та активними.

Під екологічною свідомістю особистості розуміється найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності, оточуючого середовища, що забезпечує гармонійне співіснування та взаємодію людини та природи.

Сформована екологічна свідомість суб'єкта дозволяє йому сприймати оточуючий світ та себе самого в цьому світі як елемент єдиної екосистеми, а метою взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і вимог всього оточуючого простору. Екологічна свідомість забезпечує розуміння людиною розвитку індивіда та природи як процесу коеволюції, вигідного для обох сторін гармонійного єднання.

Екологічна свідомість передбачає усвідомлення людиною своїх дій, творчих можливостей, спрямованих на турботу щодо оточуючого середовища, почуттів, думок, мотивів поведінки у сфері екологічних стосунків. Екологічна свідомість є важливим ідеологічним атрибутом суспільного життя, що передбачає

знання та бережливе ставлення до оточуючого середовища, зацікавлення природоохоронними технологіями, культурними традиціями, прагнення зберігати й примножувати їх, готовність до захисту рослин та тварин в разі, якщо вони цього потребуватимуть.

Екологічна свідомість є неодмінною умовою функціонування гармонійної свідомості особистості. При цьому уявлення є, безперечно, домінуючим компонентом будь-якої свідомості. Це такі уявлення, як: уявлення про екологію взагалі та екологічну ситуацію своєї країни зокрема; уявлення про природу, рослинний та тваринний світ, уявлення про «рідну землю», тобто про територіальну спільність, уявлення про техногенні загрози та ін.

В основі високорозвиненої екологічної свідомості знаходиться досягнута *позитивна екоідентичність* зі своєю *екологічною спільнотою*, характеристиками якої постають: позитивний образ власної екологічної спільноти, позитивний Я-образ та позитивне, бережливе ставлення до рослинного та тваринного світу.

У екологічній психології поняття «екологічної свідомості» можна проаналізувати з 4 основних напрямів:

1. Перший напрям стосується розгляду *екологічної свідомості особистості як передумови формування екологічного світогляду людини.*

2. Другий напрям розглядає *екологічну свідомість* як складну психічну структуру, що, передусім, висвітлює *ставлення людини до оточуючої дійсності, діяльності інших суб'єктів, суспільства в цілому, а також наслідків цієї діяльності*.
3. Третій напрям, пов'язаний з *розвитком екологічного мислення людини, творчого потенціалу її особистості, які визначають розвиток екологічної свідомості людини*.
4. Четвертий напрям – *аксіопсихологічний*, згідно якого *екологічна свідомість* людини розглядається як *найвища особистісна цінність*, яка знаходиться в одному ряду з гуманністю, людяністю, цивілізованістю, мораллю та ін.

У психологічній літературі екологічна свідомість аналізується, в першу чергу, за типами. Так, в психологічній літературі виокремлюються такі типи екологічної свідомості: 1) антропоцентричний тип; 2) екоцентричний тип; 3) природоцентричний тип. Проаналізуємо кожен з цих типів.

Для *антропоцентричного* типу характерними є такі особливості:

1. Найвищу цінність являє людина. Тільки вона – самоцінною, все інше в природі аксіологічне тою мірою, якою воно може бути корисне людині. Природа оголошується власністю людства, причому вважається, що людство має право абсолютно на все оточуюче середовище.

2. Існування ієрархічної картини світу. На вершині піраміди розташована людина, дещо нижче – речі, створені людиною для самої себе, ще нижче розташовуються різні об'єкти природи, місце яких визначається ступенем корисності для людини.
3. Ціллю взаємодії індивідів з природою є задоволення тих чи інших прагматичних потреб: виробничих, наукових і т.д. При цьому основною метою є отримання визначеного корисного продукту.
4. Характер взаємодії з природою визначається «прагматичним імперативом»: абсолютно правильним і дозволеним є лише те, що корисно для кожної окремої людини і людства в цілому.
5. Природа сприймається лише як об'єкт людських маніпуляцій, як знеособлене навколишнє середовище.
6. Етичні норми і правила діють тільки у світі людей і не поширюються на взаємодію суб'єкта зі світом природи.
7. Подальший розвиток природи розуміється як процес, який підпорядковується процесу розвитку людини.
8. Діяльність з охорони природи пояснюється суто прагматизмом: необхідністю зберегти природне середовище, щоб ним могли скористатися майбутні покоління.

Таким чином, антропоцентричний тип екологічної свідомості – це система уявлень про світ, для якої характерним є

протиставлення людини як найвищої цінності і природи як власності індивіда, сприймання природи як об'єкта односторонньої дії людини, потрібної лише їй одній прагматичний характер мотивів і цілей взаємодії з оточуючим середовищем тощо.

Антропоцентрична екологічна свідомість є властивою для всіх сфер діяльності людини, в центрі уваги яких – фактор корисності для самої людини.

І хоча більшість психологів, які займаються проблемами екологічної свідомості, вважають антропоцентричний тип свідомості негармонійним, навіть – руйнівним стосовно всієї природи, логіка нашого життя, технічного прогресу, розвитку цивілізації, нарешті здоровий глузд змушує погодитися з точкою зору Ю. М. Швалба. На думку вченого, слід враховувати, що перевага антропоцентричності стосовно Природи є цілком зрозумілою для людства. Повна її заміна в суспільній свідомості на прийняття лише природних цінностей у свідомості сучасників є неможливою, оскільки суперечить людині сьогодення за своєю природою. Робота педагогів і психологів може мати за мету збільшення долі екоцентризму в настановленнях особистості, визнання цінності та партнерства елементів природного середовища як сусідів на планеті, а більшою мірою усвідомлений підхід в цьому сенсі спостерігається в природогосподарській діяльності.

Екологічна свідомість, що базується на новій «парадигмі оточуючого середовища» в цілому може бути названа *екоцентричною*. Екоцентризм – це і є основною характеристикою сучасної екологічної свідомості, яка розкриває її сутність.

Аналіз наукової літератури з проблеми екоцентричної свідомості дозволив розкрити такі її характеристики, які властиві лише цьому типові свідомості:

1. Найвищу цінність представляє гармонійний розвиток людини і природи. З самого початку природне визнається самоцінним, яке має право на існування тому, що вона є незалежно від корисності або даремності і, навіть, шкідливості для людини. Людина – не повноправний власник природи, а лише один із членів природного співтовариства.
2. Відмова від ієрархічної картини світу. Людина не визнається такою, що володіє якимись особливими привілеями на підставі того, що вона є розумною істотою. Навпаки, розумність людини накладає на неї додаткові обов'язки щодо природи, яка її оточує. Світ людей не протиставлений світу природи, вони обидва є елементами єдиної екосистеми.
3. Ціллю взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і потреб всього природного співтовариства. Дія на природу замінюється взаємодією.

4. Характер взаємодії з природою визначається свого роду «екологічним Імперативом»: абсолютно правильно і тому – дозволено тільки те, що не порушує існуючу в природі рівновагу.
  5. Природа і все природне сприймається як повноправний суб'єкт по взаємодії з людиною.
  6. Етичні норми й правила однаковою мірою поширюються як на взаємодію між людьми, так і на взаємодію зі світом природи.
  7. Розвиток природи і людини розуміється як процес коеволюції, взаємовигідного єднання.
  8. Діяльність по охороні природи викликана необхідністю зберегти природу заради її самої
- «Нова екологічна свідомість», яким називається екоцентричний тип екологічної свідомості, кардинальним чином змінює поведінку людей щодо природи. Якщо антропоцентричний тип свідомості сприяє розробці планів плинущих річок, то екоцентричний – будівництву на європейських автомобільних магістралях спеціальних підземних переходів у вигляді жолобів, щоб жаби змогли безпечно мігрувати з однієї сторони дороги на іншу. І справа, не у фінансовому благополуччі тих країн, де створюються такі переходи для жаб, справа в тім, що проектувальнику, у якого сформувався антропоцентричний тип екологічної свідомості, таке не спаде на думку, а відколи він дізнається, що його колеги роблять подібні переходи, від

сприйматиме це як «екзотику» або «курйоз», а не як природну норму.

Ідеї екоцентризму були розвинені й обґрунтовані В. І. Вернадським. Він уперше заговори про ноосферу – єдину систему «людство-природа», що формується під впливом людського розуму та свідомих дій суспільства.

Відмінною рисою *природоцентричного (біоцентричного) типу екологічної свідомості*, є те, що природні об'єкти не наділяються властивістю виконувати суб'єктні функції, а спочатку приймаються як суб'єкти розвитку Природи в цілому, включаючи світ живої і неживої природи, людини, планету тощо. Для такого типу свідомості характерним є:

1. Найвищу цінність має природа. Людство повинно підкоритися природі. Вся діяльність людини оцінюється лише з точки зору корисності для довкілля.
2. Ієрархічна картина світу має такий вигляд: на вершині піраміди – природа, а в її основі – людство, що спрямовувало свій потенціал на службу природі.
3. Метою взаємодії з природою є збереження її недоторканною в усьому розмаїтті форм і видів, у тому числі й тих, які шкодять як людству загалом, так і окремій людині.
4. Розвиток природи мислиться як процес, якому має бути підпорядкований розвиток людства.

Отже, природоцентрична екологічна свідомість – це система уявлень про світ, що базується на ідеї підпорядкування соціуму

природі. Природоцентрична свідомість може набувати радикальних форм, що виявляється в агресивних діях членів руху «зелених», здебільшого перетворюються не «екологічний фашизм».

Система психологічної типології суб'єктивного ставлення до природи дозволяє описати різні варіанти поєднання характеру сприймання природи (об'єктного чи суб'єктного) з прагматичним або непрагматичним ставленням до неї за умов існування різних рівнів інтенсивності взаємодії, а також домінуючому типі екологічного настановлення.

Процес формування екологічної свідомості вміщує три етапи: формування нових знань; перетворення нових знань в переконання світоглядного типу; перетворення нових знань і переконань в регулятор суспільної життєдіяльності особистості.

Екологічна свідомість вміщує наступні базові компоненти: екологічні наукові знання; почуття необхідності піклування та турботи про навколишнє середовище; знання екологічного законодавства; наявність екологічної моралі; усвідомлення відповідальності за стан природи і навколишнього середовища.

Екологічна свідомість є особливим психічним утворенням, яке є відносно стабільним в часі, усвідомлюваним та містить у собі пізнавальні (когнітивні) та емоційні (афективні) елементи; утворенням, в якому, за умов з'ясування ставлення індивіда до оточуючого середовища, відбувається синтез: а) знань та емоційно-оцінкових уявлень про світ тварин та рослин; б)

поглядів про типові властивості члена екоспільнот; в) поглядів на самого себе як на члена певної екоспільноти.

Можна виокремити три відносно самостійні субструктури (компоненти) екологічної свідомості:

1. Образ екологічної ситуації, докільця тощо включає: знання про екологічну проблематику взагалі та емоційно-оцінне ставлення до цих знань; знання про екологічну ситуацію в своїй країні та емоційно-оцінне ставлення до неї; знання про біфуркаційні стани та фуркаційні чинники оточуючого середовища, які несуть в собі загрозу екології, а також емоційно-оцінне ставлення до них.

2. Образ типових рис члена екоспільноти (екологічний стереотип) характеризують: думки про типові риси члена своєї екологічної спільноти (екологічний автостереотип) та емоційно-оцінне ставлення до них; думки про типові риси члена іншої екоспільноти (екологічний гетеростереотип) та емоційно-оцінне ставлення до них.

3. Самообраз індивіда як члена екоспільноти (екологічний самообраз) є ступенем ідентифікації себе з певною екологічною спільнотою; переживанням належності до певної екологічної спільноти. Екологічна свідомість вміщує певні характеристики, що перебувають у певному генетичному та функціональному зв'язку: усвідомлення власної схожості, тотожності, усвідомлення своїх психічних властивостей, самооцінка у контексті реальної системи цінностей, моральних настановлень,

норм традиційно-побутової культури, усвідомлення власної самотності, реалізація інтроспективних можливостей.

Всі ці компоненти взаємопов'язані та утворюють цілісну структуру, однак кожен компонент залежить від конкретної моделі традиційної культури того чи того суспільства.

До екологічної свідомості також слід віднести уявлення про екокодиференціюючі та екоконсолідуючі ознаки, самосприймання та самоствавлення, екологічні стереотипи, екологічні почуття тощо. Якщо розглядати екологічну свідомість як відносно стійку систему усвідомлених уявлень та оцінок реально існуючих екокодиференціюючих та екоінтегруючих компонентів життєдіяльності оточуючого середовища, то в результаті формування даної системи людина усвідомлює себе в якості представника екологічної спільноти.

Основними психологічними функціями екологічної свідомості є:

1. *Інтраіндивідуальні*, до яких відносять: *когнітивну* функцію, що сприяє пізнанню людиною оточуючого світу і власне своєї ролі в ньому; *адаптивну*, яка дозволяє суб'єктові пристосовуватись до умов оточуючого середовища; *коригувальну*, що змінює діяльність людини з метою збереження екосистеми.

2. *Екстраіндивідуальні*, що включають: *оціночну* – детермінує ставлення індивіда до оточуючого світу, а тому суб'єкт усвідомлює зміст подій та явищ навколишньої дійсності; *розвивальну*, що зумовлює розвиток індивідуальності людини та

формує її екопсихологічні властивості; *регулювальну*, яка коригує процес розвитку екологічної свідомості особистості.

3. *Метаіндивідуальні*, які у своєму складі мають ті функції, що впливають на інші за умов актуалізації в них власних якостей, властивостей, ознак суб'єкта, та ті, що перетворюють інші функції завдяки змінам у власному світі останніх.

В екологічній свідомості людини «образ Я» відіграє особливу роль, адже у ньому в інтегрованій формі від рефлексуються судження людини про свою сутність, про себе як суб'єкта – носія екологічних цінностей та їх реалізацію у конкретних вчинках, у всьому процесі життєдіяльності.

На індивідуальному рівні, говорячи про окремого представника спільноти, можна виділити наступні *елементи екологічної свідомості*:

- ✓ *когнітивні* – обсяг, глибина, чіткість, визначеність та стійкість міркувань, понять про свою екоспільноту, знання про природу, рослинний та тваринний світ. Здійснення когнітивної репрезентації просторового оточення, яке дасть можливість побудувати майбутнє, знання про типових представників свого екологічного простору, екологічні уявлення та знання про екологію та захист оточуючого середовища, що існують в суспільній формі екологічної свідомості людей, і є продуктами соціокультурного середовища,

усвідомлення належності до певного просторового оточення – *позитивна екоідентифікація*;

- ✓ *оцінні* – соціально-моральне ставлення як до своїх індивідуальних якостей та властивостей, так і до групових;
- ✓ *емоційні (афективні)* – емоції та почуття, що виникають та супроводжують процес пізнання екологічної культури суспільства, належність до цілого, яким є середовище.

Регулятивними елементами екологічної свідомості є екостереотипи, які формуються в практиці міжкультурної взаємодії з представниками інших екосередовищ і можуть поставати регуляторами сприймання та поведінки, що є характеристикою *конативного (спонукального)* компоненту екологічної свідомості.

Екологічна свідомість особистості залежить від рівня зрілості світогляду особистості, вона є тим, навколо чого групуються думки та почуття суб'єкта і завдяки чому відбувається регуляція його поведінки.

Екологічна свідомість особистості має включати *рефлексивну здатність* індивіда (зверненість на самого себе) ідентифікувати себе з певним оточуючим середовищем – екоспільнотою, водночас дистанціюючи та, іноді, протиставляючи себе від інших екогруп.

Екологічну свідомість пропонуємо розглядати як відносно стійку систему значень та смислів. Вказані значення стосуються уявлень про себе як представника певної екоспільноти (*позитивна екоідентифікація*), усвідомлення себе суб'єктом у межах своєї екологічної спільноти та психологічних особливостей останньої, *тотожності з екоспільнотою*. Щодо вищезгаданих смислів, то вони виступають як оцінково-емоційне враження про екоспільноту, ставлення до себе, своїх якостей, характеристик, зокрема, екодиференціюючих ознак.

Важливими *факторами формування екологічної свідомості* є *екодиференціючі* (розрізнявальні властивості екокультури – «Людина», «Природа», «Суспільство», «Культура») та *екоінтегруючі* (що являють собою суб'єктивну, соціально-психологічну залежність особистості від факторів, якими зумовлено взаємодію суспільства та оточуючого середовища) компоненти екологічної реальності – ознаки життєдіяльності природи та людини.

Екоінтегруючі компоненти формують *екоідентичність особистості* – низку уявлень про складові екокультури – і поєднують індивіда з екоспільнотою.

В основі високорозвиненої екологічної свідомості знаходиться досягнута *позитивна екоідентичність* зі своєю *екологічною спільнотою*, характеристиками якої постають: позитивний образ власної екологічної спільноти, позитивний Я-

образ та позитивне, бережливе ставлення до рослинного та тваринного світу.

Дослідники екологічної свідомості по-різному визначають її структуру. Так, С.Д. Дерябо та В.А. Ясвін виділяють такі її компоненти: система екологічних уявлень, індивідуальне ставлення людини до природи та диференційоване використання технологій взаємодії з нею.

В. А. Скребець робить спробу виділити структурні компоненти екологічного свідомості і описати основні його властивості або ознаки. В якості структурних компонентів екологічної свідомості дослідник виділяє, насамперед, центрованість свідомості на предмети і явища природного світу; використання прийнятих нормативів екологічної взаємодії з природою, характерних для даного суспільства, конкретного покоління; поєднання чуттєвих і раціональних аспектів того культурно-історичного досвіду, який засвоєний певною категорією людей і конкретним індивідом.

Екологічні знання являють собою основний елемент екологічної свідомості. Вони вміщують усвідомлення людиною обмеженості природних ресурсів і потребу в становленні динамічної рівноваги між природними системами і суспільними. В структуру екологічного знання входять також розуміння причин екологічної кризи та її глобального характеру. В принципі, це і є усвідомленням індивідом сутності стосунків в

системі «суспільство – людина – техніка – природне середовище».

Елементом екологічної свідомості є також знання про конкретні форми порушення екологічної рівноваги, які дозволяють не тільки осмислювати екологічні проблеми в глобальному плані, але й розв'язувати їх в кожному конкретному випадку. Однак, не дивлячись на це, мова йде про знання в глобальному (або ж локальному, конкретному) плані, вони мають експлікувати поєднання природно наукового і гуманістичного підходів до пізнання людиною екологічних проблем.

Оцінка екологічної ситуації є другим основним елементом екологічної свідомості. Вона визначається системою цінностей суспільства або суспільних груп, в якій розвивається екологічна свідомість, і виявляється ставлення суспільства або суспільних груп до навколишнього середовища.

Екологічна поведінка є третім суттєвим елементом екологічної свідомості. Це пояснюється тим, що під екологічною свідомістю маються на увазі не тільки знання людей і соціальних груп з екологічних проблем, а й конкретні дії суспільства та окремих людей, спрямованих на розв'язання цих проблем.

Екологічною поведінка розглядається як система соціально обумовлених свідомо керованих вчинків і дій у довіллі й стосовно довіллі, яка віддзеркалює рівень екологічної культури і екологічної компетентності особистості. Зазвичай екологічна поведінка виявляється як у сфері безпосередньої взаємодії з

природою і її об'єктами, так і через опосередковане споживання природних ресурсів під час щоденної побутової діяльності. Екологічна поведінка виявляється як у природному середовищі, так і у побуті й на виробництві – практично у всіх сферах життя. Екологічна поведінка у природному середовищі передбачає збереження довкілля (флори, фауни, ландшафтів, ресурсів, ґрунтів тощо) від руйнації, знищення й забруднення. Екологічна поведінка у побуті проявляється в економному витрачанні води, електроенергії, природного газу в домашньому господарстві, в економному споживанні і наданні переваги екологічно безпечним товарам та упаковкам, в сортуванні та екологічній утилізації відходів, наданні переваги екологічно безпечним видам транспорту тощо. Екологічна поведінка на виробництві проявляється у контролі над викидами та відходами, застосуванні маловідходних технологій, економії сировини та ресурсів, використанні матеріалів які утилізуються без шкоди довкіллю, використанні відновлюваних ресурсів та ресурсозберігаючих технологій тощо.

Формуванню екологічної поведінки сприяє посилення мотивації, підвищення помітності екологічних проблем:

- 1) Вчасне нагадування «Бережіть тепло», «Ліс – наше багатство, бережи його»;
- 2) Загострення екологічних проблем
- 3) Чистота як заклик до екологічної поведінки «Не смітити».

Формування поведінки базується на екологічних знаннях. Однак, наявність екологічних знань не гарантує високого рівня сформованості культури екологічної поведінки особистості. Визначальним в цьому випадку є ставлення до природи.

Основні принципи пропаганди екологічної свідомості:

1. Нагадування про екологічну доцільну поведінку має бути помітним, яскравим.
2. Необхідно робити акцент на втратах, а не на виграші, оскільки перспектива втрати те, що люди вже мають, породжує сильнішу мотивацію, ніж перспектива отримати щось додатково.
3. Потрібно пропагувати позитивний образ громадянина, який свідомо ставиться до проблем охорони та збереження довкілля.
4. Можна з користю для екології застосовувати такі маніпулятивні соціально-психологічні закони, як закони обов'язку та послідовності.

У дослідженнях М. Г. Складановської у структуру екологічної свідомості виокремлюються наступні компоненти: 1) знання про навколишній світ, закони еволюції, розвитку, можливості людини, її роль і місце у Всесвіті, про зв'язки і всередині екосистеми, і у зв'язках всередині світобудови; 2) яскраво виражена здатність свідомості людини прогнозувати можливі наслідки своїх дій, причому на віддалену перспективу; 3) розвинута уява і творче мислення, можливість створювати

моделі імовірних змін у природі, суспільстві, в людині, зумовлених цілеспрямованими діями людини і людського суспільства; 4) усвідомлення необхідності системного підходу і в моделюванні вказаних процесів, і в їхньому здійсненні, гармонійного поєднання людини, її діяльності зі світом основної природи, біосфери і ноосфери; 5) чітко виражена рефлексивна здатність людини, тобто здатність і готовність свідомості людини до пізнання себе, оцінювання своїх дій, думок, почуттів; 6) моральний аспект: усвідомлення відповідальності людини за все, що відбувається на Землі за її участі, за мовчазної згоди, підтримки або недостатньої протидії; 7) комунікативний аспект: здатність і бажання передати іншим у процесі спілкування, навчання, виховання те, що усвідомлює людина. На перетині рефлексивної здатності екологічної свідомості з її моральним і комунікативним аспектами знаходиться проблема самовиховання та виховання у молоді тих рис характеру, властивостей особистості, які стають каталізаторами розвитку екологічної свідомості та її розвитку.

Таким чином, екологічна свідомість – це складне структурне утворення, яке характеризується різноманітними формами, рівнями свого існування та функціонування.

Тема 7. Проблема екологічних криз та екологічних катастроф у екологічній психології

Визначення понять «екологічна криза», «екологічна катастрофа». Типологія екологічних криз. Типи екологічних катастроф. Соціально-психологічні проблеми, що виникають під час екологічних катастроф. Трансформація екологічної свідомості під впливом криз і катастроф. Наслідки екологічних катастроф. Психологічна реабілітація осіб, які постраждали в наслідок екологічних катастроф.

Коротка теоретична довідка

Поняття «кризи» є одним із найуживанішим не тільки у психологічній науці, але й у екологічній також. З огляду на екологію це поняття можна використовувати у контексті кризи середовища та про кризу окремих його складових – природно-географічне, штучне та соціальне. *Середовище* в екологічній психології визначається як система внутрішніх та зовнішніх факторів, яка безпосередньо впливає на спосіб існування індивіду і з якою цей індивід може взаємодіяти.

До криз природно-географічного спрямування належать: атмосфера, ґрунти, ландшафти, водний басейн, рослинний і тваринний світ, світ мікроорганізмів. До штучних – міста та інші населені пункти, машини, архітектурні споруди тощо. До соціальних – великі й малі соціальні групи, формальні й неформальні групи людей, а також окремі люди.

Кризовий стан – це такий стан системи, коли її ще можна ідентифікувати як самодостатню, коли ще зберігається її автентичність. Кризові явища спостерігаються в межах певної якості. Наприклад, озеро, що перебуває в кризовому стані, ще залишається озером, а не перетворюється в межах певної якості.

За цією ознакою потрібно відрізнити поняття «кризи» та «катастрофи», під час якої спостерігається повна руйнація системи або певної якості. Під час криз завжди лишається ймовірність повернення у докризовий стан, тобто звичайний.

Екологічна криза – це загрозливий для ідентичності системи чи об'єкта процес, що відбувається в екосистемі. Екологічна криза може впливати на людину прямо та опосередковано.

Екологічні кризи можна розрізнити за наступними критеріями:

- 1) за фактором (рушієм);
- 2) об'єктною визначеністю ;
- 3) ієрархічним статусом;
- 4) здійснюваним ефектом.

За фактором екологічні кризи бувають: *біогенні та антропогенні*. Біогенні кризи виникають як наслідок реалізації закономірностей самоорганізації та саморозвитку середовища (боротьба за виживання), стихійних явищ (геологічні процеси). Антропогенні кризи виникають в наслідок людської діяльності (промислової, господарської, наукової). Екологічна криза антропогенного характеру – це стан екосистеми, коли її

характерні ознаки зміщені під впливом людського фактору до межі, за якою виникає загроза втрати ідентичності такої системи.

Об'єктна визначеність екологічної кризи пов'язується з тим об'єктом, що стає своєрідним епіцентром екологічної кризи і який визначає зміну стану екосистеми, насамперед її видовий склад. Наприклад, погіршення стану річки може призвести до зникнення певних видів риб.

Ієрархічний статус екологічних криз визначається статусом екосистем, в яких спостерігаються кризові явища. Існують різні рівні екосистем від найпростіших до планетарних утворень. Варто пам'ятати, що кризи в будь-якій екосистемі – це явище негативне та шкідливе. Для людини наслідки екологічних криз можуть бути більш менш серйозними.

За ефектом дії на різні об'єкти, в тому числі й на людину, екологічні кризи поділяються на локальні, регіональні й панойкуменні. Локальні ефекти екологічної кризи обмежені або певними невеликими регіонами, або ж деякими ценозами. Наприклад, це забудовування певних територій, де раніше були ліси.

Регіональні екологічні кризи поширені на значних територіях і стосуються значних екологічних угруповань. Наприклад, це знищення тропічних лісів, висихання великих річок чи озер.

Панойкуменні ефекти екокризи мають планетарний характер, або ж впливають на переважну частину людства. Наприклад, криза, що виникла під час аварії на ЧАЕС.

Існує певний взаємозв'язок між ієрархічним статусом екологічних криз та ефектом їх дії. Чим вище статус екосистеми, яка перебуває в кризовому стані, тим ширший ефект дії цієї кризи.

Поняття «катастрофа» найчастіше визначається як несподівані лиха, що мають найрізноманітнішу природу. Це аномальне явище характеризується насамперед особливою складністю наслідків. Катастрофи викликають тотальні потрясіння життєвих основ окремих категорій населення та суспільства загалом. Окрім загибелі людей вони призводять до зміни звичного укладу життя, фізичних ушкоджень, масових стресів, посилення девіантної поведінки. Мобілізація зусиль і ресурсів для ліквідації наслідків катастрофи не минає безслідно й для тих, хто не був в епіцентрі подій.

Екологічна катастрофа – це гостра форма екологічної патології, що має тяжкі екологічні та соціальні наслідки.

За рівнем впливу соціального фактору, що призвів до екологічної катастрофи, можна виокремити наступні типи катастроф:

1. Природні катастрофи, коли людський фактор не відіграє жодної ролі (наприклад це цунамі, урагани, землетруси, повені, посухи, падіння метеориту).

2. Екологічні або соціоприродні катастрофи, причина яких – антропогенні дія на природу, а через неї на людину. Деякі наслідки можуть мати незворотній характер.

3. Технічні катастрофи, до яких належать різного роду аварії у створених людиною матеріальних системах: вибухи, пожежі, обвали.

4. Соціальні катастрофи призводять до значних втрат серед населення та небажаних зрушень у демографічній та соціальній структурі суспільств. Причини соціальних катастроф є війні.

Існує також соціально-психологічна типологія катастроф, де враховується якість соціально-психологічного фактору, що зумовлює виникнення катастрофи.

1. Межі і знання. Цей фактор виникає внаслідок неможливості передбачити катастрофічну подію через недостатній розвиток наукових знань і технічних засобів. Розрізняють абсолютні межі (людства загалом) та відносні межі (можливості країни, регіону).
2. Дисфункції в культурі. Це норми, цінності, традиції, що поглиблюють катастрофічний ефект первинних джерел безпеки. Наприклад, низька цінність життя людини, соціальна пасивність населення.
3. Прорахунки, до яких належать похибки в оцінках ситуацій, перспектив та методів досягнення мети, у

розрахунках. Наприклад, інженерні прорахунки, пов'язані із переоцінкою надійності, витривалості конструкцій.

4. Злочини. До цього фактору виникнення катастроф належить цілеспрямоване завдання значних втрат суспільству або окремим категоріям населення.

Землетрус у Вірменії 7 грудня 1988 р. – це природна катастрофа, передбачити такий потужний (10 балів) підземний поштовх неможливо. Рівень знань був відносний, оскільки в колишньому СРСР рівень технічного забезпечення сейсмічних досліджень був найнижчий. Ще у 1975 році китайські вчені з точністю до кількох годин спрогнозували сильний (8 балів) землетрус. Ще 1986 році було попередження вченими про можливість землетрусу. Також були неправильно спроектовані житлові будівлі, що й зумовило масову загибель населення.

Загальновідомою катастрофою великого масштабу є катастрофа на ЧАЕС, яка сталася у 1986 році 26 квітня. Це техногенна катастрофа, що сталася у наслідок прорахунків та дисфункцій у культурі. Серед технічних прорахунків – невдалий інженерний проект, які ускладнилися дисфункціями культури: низька трудова мораль призвела до порушення техніки безпеки, низька цінність життя та здоров'я людини сприяли тривалому замовчуванню інформації про катастрофу та втрати часу для ефективної ліквідації наслідків катастрофи.

Проблемам та наслідкам Чорнобильської катастрофи присвячено велику кількість праць науковців, що працюють у різних галузях науки: ядерній фізиці, радіології, медицині, екології, біології і, безумовно психології. Зокрема, соціально-психологічним наслідкам Чорнобильської катастрофи присвятили свої дослідження такі українські вчені, як В. О. Скребець, С. І. Яковенко, Ю. М. Швалб, В. О. Моляко та інші. Варто зазначити, якщо у перші роки після катастрофи в засобах масової інформації більше говорилося про вплив радіації на фізичний стан людей, то пізніше стали більше приділяти увагу соціально-психологічним наслідкам Чорнобильської катастрофи.

У людей, які проживали на територіях, що були забруднені радіоактивними викидами раптово змінилося життя: вони втратили не тільки здоров'я, але й середовище свого існування, роботу, дружні, а часто й сімейні, зв'язки, а разом з цим – впевненість у завтрашньому дні. Вченими було досліджено специфічні психологічні явища на пост чорнобильському просторі. До цих явищ, у першу чергу, можна віднести так званий «синдром чорнобильця», який, у свою чергу, складають такі симптоми: рентні установки; позиція «жертви»; відчуття втраченого здоров'я; «симптом евакуації»; «симптом винятковості»; «відчуття втраченого майбутнього»; симптом вивченої безпорадності.

Соціально-психологічні проблеми, які виникають під час катастроф досить різноманітні, найпоширенішими з них паніка та чутки.

Для протидії виникнення паніки серед населення необхідним є системна підготовка населення до виживання в небезпечних загрозливих умовах. Це може бути видача спеціальних брошур та листівок, що містять правила поведінки. Катастрофічні наслідки зменшує також чітке та детальне планування роботи рятувальних та інформаційних закладів. Для протидії чуткам важливим є ефективне функціонування інформаційних засобів.

Під час катастрофи люди можуть втрачати близьких, житло, заощадження, здоров'я. Психолог у цьому випадку допомагає пережити втрати, подолати стрес або депресію, знайти втрачений смисл життя, побудувати плани на майбутнє.

Надаючи психологічну допомогу людям, які опинились в екстремальних обставинах, необхідно звернути увагу на те, як розрізняються вигляд і поведінка людини, що знаходиться у стані шоку, стресу чи отримала травму.

Основними зовнішніми ознаками стану шоку, в якому може знаходитися людина, є наступні:

- 1) сильне збудження;
- 2) зблідніла шкіра;
- 3) прискорені дихання та пульс;
- 4) розширені зіниці;

- 5) холодні кінцівки;
- 6) паралізоване мовлення;
- 7) втрата відчуття реальності;
- 8) відсутність реакції на біль;
- 9) прагнення залишитися наодинці.

Для того щоб надати первинну допомогу людині, яка знаходиться у стані шоку, спершу рекомендується припинити дію джерела травмування. Треба якнайшвидше ізолювати постраждалого від трагічних обставин, відвести чи віднести його в затишне місце. Надалі необхідно надати постраждалому першу допомогу в разі наявності поранень, опіків, переломів тощо. У разі потреби рекомендується дати людині знеболююче і заспокійливе, а можна і снодійне.

Посттравматичний стрес – це психологічний стан людини, який виникає зокрема в наслідок трагічних обставин, втрат, раптово зміни місця проживання тощо. Посттравматичний стрес характеризується пролонгованим впливом, може проявлятися протягом часу від кількох місяців до десяти років.

Зовнішні ознаки посттравматичного стресу:

- 1) інтенсивний страх;
- 2) безпомічність;
- 3) відчуття жаху;
- 4) постійне і нав'язливе відтворення травмуючих подій;
- 5) зростання рівня відчуття стресу у порівнянні з тим, який людина відчувала під час події;

- 6) напади інтенсивного переживання;
- 7) психогенна амнезія;
- 8) тривожні (кошмарні) сни;
- 9) уникнення думок, почуттів чи розмов, пов'язаних із подією;
- 10) розлади стану здоров'я людини.

Людині, яка постраждала від трагічних обставин, знаходиться в стані хронічного стресу, або у стані гострого стресу, можна допомогти не лише фізичними чи фармакологічними засобами, але й так званими, поведінковими заходами, до яких відносяться такі терапевтичні підходи і дії, як аутогенне тренування, дихальні вправи, гіпноз, розслаблення.

Людина, яка переживає посттравматичний стрес, починає ділити своє життя на дві частини – до події і після. В неї виникає відчуття, що оточуючі не можуть зрозуміти її почуття та переживання.

Для того, щоб допомогти людині, необхідно зробити наступне:

- допоможіть висловити свої почуття, пов'язані з пережитою подією;
- покажіть людині, що навіть у найгіршій ситуації можна повірити в те, що життя триває і необхідно зробити висновки, які стануть корисними у майбутньому;
- надайте можливість поспілкуватися з тими людьми
- які були свідками чи учасниками травматичних подій;

- не дозволяйте постраждалому грати роль жертви, тобто використовувати трагічну подію для отримання власної вигоди.

Буває так, що люди, які пережили травматичні події, залишаються сильно травмованими і не можуть повернутися до нормального життя. Це може означати, що людина отримала посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Симптоми ПТСР розділяють на три категорії:

- 1) нічні кошмари та раптові повернення до пережитих подій;
- 2) віддалення від сім'ї та друзів;
- 3) раптовий гнів, нервозність, панічні атаки.

Досить часто, коли людина стикається з незвичайною та несподіваною для неї ситуацією, коли вона не відчуває змоги її змінити для подолання небезпеки. При нападах паніки надзвичайно важливо вести себе впевнено, аби людина певною мірою відчула захищеність.

Основними методами боротьби з панікою є:

- переконання;
- категоричний наказ;
- пояснення помилкової думки про наявність небезпеки;
- застосування сили;
- усунення (ізоляція) найнебезпечніших панікерів.

Людині, яка може, або вже опинилася у надзвичайній ситуації, слід рекомендувати: ухвалювати швидкі рішення; бути

впевненою і рішучою, коли це необхідно, але вміти підкорятися, якщо це буде потрібно; бути незалежною і самостійною; постійно і безпосередньо контролювати саму себе; вміти розрізняти небезпеку; визначати і знати свої можливості та не падати духом; у будь-якій ситуації намагатися знайти вихід.

Загальновідомо, що екстремальну ситуацію передбачити неможливо. Вчасне надання першої психологічної допомоги та проведення кризової інтервенції в екстремальних ситуаціях є запорукою успішної реабілітації особистості у майбутньому. І тому для реабілітанта важливо усвідомити, що його емоції, думки й поведінка в травмуючій ситуації – це нормальні реакції у ненормальних обставинах. В цьому важливу роль грає дебрифінг, який варто провести з потерпілими протягом 48-72 годин. Він спрямований на осмислення та прийняття події у власний досвід та є профілактикою ПТСР.

Власне реабілітаційний процес розпочинається з діагностичного етапу, спрямованого на виявлення психологічних особливостей реабілітанта, визначення його травми, потреб, ресурсів. На основі діагностики визначається реабілітаційний потенціал, будується реабілітаційний прогноз та здійснюється постановка реабілітаційного діагнозу. Важливим етапом є складання індивідуальної програми реабілітації особистості, яка повинна враховувати здобутки діагностичного етапу та орієнтуватись на позитивний реабілітаційний прогноз.

Автор праці «Зцілення від травми» П. Левін пропонує 8 етапів психологічної реабілітації, метою якої він бачить інтеграцію травмуючого переживання у власний життєвий досвід, який особистість зможе використовувати як ресурс життєстійкості у майбутньому. Пропонуємо коротко їх розглянути. Так, перший етап Левін П. назвав «повернення відчуття безпеки» і він полягає у відновленні меж власного простору, які є зруйнованими екстремальною ситуацією. Автор пропонує вправи, які допомагають відчуті межі, в яких відчувається безпека – це межі нашого тіла. Постукування по шкірі, контрастний душ ми пропонуємо доповнити відвідуванням бані, сауни, самомасажем, вправою «Метелик». Довела свою ефективність на даному етапі і «Техніка емоційної свободи», яка задіює масаж біологічно активних точок на тілі. Реабілітаційна ефективність полягає у відчутті абсолютної безпеки та захищеності особистого простору від агресивного зовнішнього світу.

На другому етапі («заземлення») автор зазначає, що травмуюча подія «вибиває землю з-під ніг», у людини складається враження, що все довкола руйнується і вона не здатна контролювати події. П. Левін рекомендує «заземлитись», тобто встати голими ногами на землю і відчуті, що стоїте дуже надійно. На нашу думку в цьому допомагає техніка «Дерево», яке своїм корінням міцно тримається за землю. Ефективність даного

етапу полягає у закріпленні відчуття, що все стабільно і людина контролює те, що відбувається у її житті.

«Визначення джерел підживлення і латання «дірок» – це третій етап, що актуалізує ресурси особистості. Автор пропонує згадати, що допомагало долати труднощі в минулому, які заняття заспокоювали, поряд з якими людьми почувалися у безпеці. Основні ресурси людини за М. Лаадом – віра в Бога, в себе, в ідею; емоції і позитивні і негативні (дати вихід); спілкування і соціальні зв'язки; уява, хобі, творчість; розсудливість, аналіз подій, планування майбутнього; фізична активність і фізичне розслаблення. Як правило реабілітант користується обмеженим набором ресурсів, що не дає йому самостійно справитись з екстремальною ситуацією. Одне з завдань реабілітації – розширити діапазон активних ресурсів людини. Однією з ефективних технік на цьому етапі є «Безпечне місце». Левін П. рекомендує також скласти список речей або людей, які навпаки ретравматизують, забирають енергію у реабілітанта і обмежити себе максимально від нових психологічних травм.

Четвертий етап має назву «Пошук блоків і відслідковування ефекту травми». На цьому етапі психолог має навчити реабілітанта слідкувати за відчуттями в тілі, з метою зрозуміти як саме травмуючі переживання проєктуються на фізичні відчуття. У цьому допомагають ряд запитань до клієнта за методом психокаталізу А.Єрмошина. У якому місці ця емоція проявляється фізично? Що це за відчуття? Де вони локалізовані?

На що вони схожі за розміром, консистенцією, вагою, матеріалом?

«Активне спостереження за відчуттями» – це п'ятий етап роботи з травмуючим переживанням. П. Левін зазначає, що як тільки реабілітант зможе відслідковувати фізичні прояви своїх переживань, травмуючий ефект буде знижуватись, оскільки з'явиться відчуття контролю над ситуацією і власним станом. Автор пропонує подальшу роботу з фізичними відчуттями, яка полягає у спостереженні і письмовій фіксації тілесних відчуттів, коли згадується травмуючі події.

Наступний етап («контакт з переживанням») полягає в тому, що реабілітант має повернутись у травмуючу подію, опрацювати її, прийняти у свій досвід і відпустити. П. Левін рекомендує сісти зручно, закрити очі, повернутись у момент переживання, згадати свої відчуття, зосередитись на них і намагатись їх утримувати до тих пір, поки вони будуть видозмінюватись або буде знижуватись їх інтенсивність. Також можна використати техніки десенсибілізації переживань.

Передостанній етап має назву «Повернення до нормального життя». П. Левін зазначає, що коли людина знаходиться у полоні травми, вона не помічає оточуючий світ і не отримує задоволення від життя. Автор рекомендує звернути увагу на те, що відбувається у світі. На цьому етапі у реабілітанта прокидається цікавість, яка допомагає позбавитись від наслідків травми. Екотерапія, арт-терапія, терапія метафорою будуть сприяти у

знаходженні нових смислів у житті та побудови життєвої перспективи.

На восьмому етапі «Закріплення результатів і рух далі» автор пропонує у формі афірмації древню молитву північноамериканських індіанців: «Я вдячний за допомогу, яка – я знаю – вже по дорозі до мене». Віра у зцілення є важливим ресурсом психологічної реабілітації, а також вдячність за важкий досвід, який робить людину сильнішою.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 5

ЕКОПСИХОЛОГІЧНА ОСВІТА І ВИХОВАННЯ

Тема 8. Психологічні аспекти екологічної освіти та екологічного виховання

Основні проблеми та методи екологічної освіти у зв'язку з різними віковими групами населення. Методологічні проблеми екологічної освіти. Завдання екопсихологічної освіти. Екологічне виховання особистості. Екологічна культура. Загальний підхід до аналізу формування суб'єктивного ставлення до довкілля.

Коротка теоретична довідка

Екологічна освіта – цілеспрямовано організований, планово і систематично здійснюваний процес засвоєння екологічних

знань, умінь і навичок. Зміст екологічної освіти та виховання у країнах Східної та Центральної Європи становить складну структуру, у якій виділяються чотири основні компоненти: пізнавальний, ціннісний, нормативний та діяльнісний. Найбільш типовими завданнями, що поєднують погляди більшості педагогів цих країн стосовно екологічної освіти і виховання, є формування знань про закономірності взаємозв'язків природних явищ, єдності живої та неживої природи, про взаємодію людини, суспільства і природи; виховання мотивів, потреб і навичок екологічно доцільної поведінки та діяльності, здорового способу життя, потягу до активної діяльності з охорони навколишнього середовища; розвиток інтелектуальної та емоційної сфер психіки учнів на основі причинного аналізу екологічних ситуацій, емоційного переживання стосовно природи.

Розвиток сучасної освіти покликаний виконувати інтегровані функції. У зв'язку з цим у багатьох країнах відбувається реформа системи освіти. Ця реформа неминуха, вимушена й природна.

Проблема екологічності наразі постає як одне з основних невирішених завдань розвитку людства. Екологічні катастрофи, забруднення навколишнього середовища, несприятлива екологічна ситуація тощо призводять до необхідності пошуку шляхів вирішення та подолання даних проблем, як на державному, так і на особистісному рівні. В кожному конкретному випадку сприяння поліпшенню екологічної ситуації

сьогодні потребує залучення індивідуальних зусиль кожної окремої особистості. Розв'язання екологічних проблем зовнішнього характеру, а саме особливостей взаємодії людини з навколишнім світом, специфіці побудови двосторонніх взаємовпливів людини та середовища доцільно починати з розвитку власного екологічного ставлення до навколишнього оточуючого середовища, розробки власної свідомої стратегії побудови взаємодії з навколишньою дійсністю. Сприймання оточуючого середовища в рамках екологічної проблематики створює передумови для розвитку в структурі особистості екологічного компонента, наслідком чого є розвиток екологічної особистості.

Для екологічної особистості притаманна психологічна включеність у світ природи, яка базується на уявленні про взаємозалежність світу людей та світу природи. Таким чином, екологічна особистість не ізольована від оточуючого світу, а включена в нього в якості одного з елементів складної системи екологічних взаємозв'язків. Тому, така особистість прагне буди екологічно обережною. Всі закони функціонування екосистеми є для екологічної особистості обов'язковими, що характеризує її як екологічно помірну. Для екологічної особистості навколишнє середовище є не лише джерелом матеріальних ресурсів, але, передусім, фактором особистісного та духовного розвитку людини, що призводить до прагнення її психологічної єдності з оточуючим світом, який дозволяє реалізувати духовний

потенціал, що проявляє особистість при взаємодії з навколишнім світом. Екологічна особистість усвідомлює той факт, що не лише суспільство здійснює вплив на зовнішній світ, але і середовище впливає на характер розвитку суспільства. Саме тому екологічна особистість прагне впливати на інших людей, суспільні, економічні, політичні структури, що проявляється в її екологічній активності.

Екологічна особистість передбачає функціональну взаємодію людини в системі «людина – середовище», в якій поняття «середовище» охоплює не лише світ природи, а виходить далеко за межі власне екології, включаючи в себе і особистісний світ людини з притаманними їй способом мислення, мотиваційним спрямуванням, емоційним ставленням, ціннісно-смісловою сферою. Особливого значення для формування екологічності особистості набуває організація та запровадження системної екологічної освіти.

Початок становлення екологічної освіти можна віднести до 1948 року, коли з ініціативи ЮНЕСКО був створений Міжнародний союз охорони природних ресурсів, який одним зі своїх завдань визначив «розповсюдження знань про природу, важливість збереження і відтворення її багатств. Його постійна комісія з питань освіти почала розвивати просвітницьку діяльність у галузі охорони природи в багатьох країнах».

У 1960-х роках науковці з усього світу закликали визнати факт щодо екологічної кризи, а сприяло цьому збільшення

кількості населення, забруднення повітря, землі, води й неконтрольоване використання природних ресурсів. Учені прагнули більшого поширення інформації про природне довкілля, вони вважали, що «населення повинне вирішувати, чи хоче воно продовжувати рухатись тим самим шляхом, і може зробити цей вибір тільки тоді, коли буде володіти всією повнотою інформації». Тим самим вчені вбачали екологічні знання сутнісним базовим фактором освіти як стимул до роздумів людського загалу про кризові проблеми людства. Термін «екологічна освіта» був вперше використаний приблизно в 1965 році. На конференції, яка відбулася в Кільському університеті, учені зауважили, що екологічна освіта «повинна стати суттєвою частиною освіти всіх громадян, не тільки у зв'язку з важливістю їхнього розуміння чогось відносно довкілля, а й тому, що це величезний освітній потенціал, що сприятиме появі науково грамотної нації».

Наступний крок у вирішенні глобальних екологічних проблем – це міжнародна програма ЮНЕСКО-ЮНЕП, яка була започаткована в 1974 році під керівництвом одного з головних учасників екологічного просвітницького 75 руху в США Білла Степпа. Її головна мета полягала в тому, щоб «розробити загальні принципи та напрями для міжнародної програми подальшої екологічної освіти, яка б ґрунтувалася на засадах співпраці».

Важливим етапом у розвитку міжнародного співробітництва з питань охорони природи і національного природокористування

слід вважати Міжурядову конференцію з екологічної освіти в галузі навколишнього середовища, яка відбулася в жовтні 1977 року в Тбілісі. У рекомендаціях Тбіліської міжурядової конференції були викладені цілі і завдання екологічної освіти: «...створити нові моделі поведінки осіб, груп та суспільства загалом по відношенню до навколишнього середовища». Тбіліська Міжурядова конференція стала поштовхом до розвитку екологічного знання, а з тим і екологічної освіти у всьому Радянському Союзі.

Майже у всіх країнах ще наприкінці 80-х – початку 90-х років на рівні законів було прийнято Національні стратегії екологічної освіти, які розглядаються як безупинний процес, що включає в себе всі професійні і вікові групи населення. Для України важливим документом у цьому напрямі є Постанова Верховної Ради від 5 березня 1998 року про створення системи екологічної освіти і виховання, що є важливим пріоритетом державної політики в галузі охорони природи, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки. Необхідність формування екологічної культури як складовий компоненту гармонійно розвиненої особистості висвітлено в Державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття», у Концепції національного виховання, проекті Концепції екологічної освіти України і Державному стандарті освіти в Україні.

У наші дні не лише проявляється велика зацікавленість до питань стійкої екологічної освіти, а й спостерігається можливість і необхідність доповнення ідей стійкого розвитку до практики екологічної освіти. Причому екологічна освіта все частіше визнається основним питанням стійкого розвитку. Екологічна освіта повинна «виробляти» у людей такі моделі поведінки, норми і принципи дій в соціо-природному середовищі, які породжують і відтворюють екологічний розвиток. Усі найважливіші принципи, категорії і поняття концепції навколишнього природного середовища мають бути відображені і розкриті в змісті, формах і методах екологічної освіти. Ця ідея є вирішальною для створення нової парадигми екологічної освіти.

Екологічна освіта вважається одним із основних факторів становлення сталого, гармонійного суспільства, засобом удосконалення організації виробництва, ефективного й раціонального споживання ресурсів біосфери з урахуванням її можливостей. Екологічна освіта розглядається як система знань про глобальні умови існування живого, комплекс просвітницьких і педагогічних заходів з метою формування природоохоронної свідомості, а на її основі мотивації до відповідальної діяльності. Особливість екологічної освіти полягає у навчанні усіх верств населення, різних соціальних груп усвідомленню причин глобальних екологічних змін у навколишньому середовищі та шляхів їх подолання. Без широкого та інтенсивного розповсюдження екологічних знань, екологізації освіти, умінь,

навичок і компетентностей неможливо сформувати нове покоління з відповідним переконанням й свідомістю, діяльнісним підходом щодо збереження природних цінностей, культурних надбань. У економічно розвинених країнах екологічна освіта перетворилась на складову частину навчальних програм шкіл усіх ступенів, стала комплексом знань про глобальні умови існування людини, сприяла не тільки охороні, а й покращенню навколишнього середовища. Збільшилась кількість громадських організацій, вплив яких став помітнішим, активнішим, дієвим. Однією з цілей екологічна освіта було формування вільної, всебічно розвиненої особистості, яка має науково обґрунтоване, раціональне, але просякнуте любов'ю до Природи ставлення до довкілля. Генеральний директор ЮНЕСКО Ф. Майор вважав, що найважливішим чинником вирішення екологічних проблем є глобальне виховання з постановкою екологічних питань у центр усіх навчальних програм: «Наше виживання, захист навколишнього середовища можуть стати лише абстрактними поняттями, якщо ми не виховаємо у кожній дитині просту і впевнену думку: люди – це частина Природи, ми всі повинні любити наші дерева й ріки, ниви й ліси, як ми любимо саме життя».

Екологічна освіта покликана врятувати людство від загрози, що насувається, на основі формування екологічного світогляду замість споживацького, що панує нині. Він базується на знаннях законів природи та її реакції на антропогенний вплив. Подальший

розвиток цивілізації може здійснюватися тільки у співіснуванні з законами природи та усвідомленні людиною своєї справжньої ролі в системі біотичної регуляції.

Перед людством постало складне завдання – здійснити кардинальні зміни у своїй свідомості, сформувавши і добровільно прийняти обмеження і заборони, що диктуються законами розвитку біосфери. Однією із соціальних технологій, що здатна змінити багато стереотипів поведінки, механізмів економіки і соціального розвитку є екологічна освіта.

Основи екологічної освіти було закладено у 1968 році на Міжнародній конференції ЮНЕСКО у Парижі, пізніше у 1970 році вони були підтверджені на Міжнародній нараді у Неваді (США). А у 1972 році конференція ООН у Стокгольмі задекларувала зв'язок між освітою і станом природи. В результаті цього у 1975 році з'явилась Міжнародна програма екологічної освіти. В ній задекларовано такі основні положення екологічної освіти:

- будь-яке життя самоцінне, унікальне і неповторне; людина відповідальна за все живе;
- природа була і завжди буде сильнішою за людину. Вона вічна і безконечна. Основою взаємовідносин з природою має стати взаємодопомога, а не протистояння;
- чим різноманітніша біосфера, тим вона стійкіша;

- якщо все залишити так, як є, то «вже скоро – через 20-50 років, Земля відповість очманілому людству невідворотним ударом на знищення»;
- сформований у масовій свідомості протягом багатьох років антропоцентричний тип свідомості повинен бути витіснений новим баченням світу – екоцентричним.

Сучасна система екологічної освіти України має неперервний, комплексний, міждисциплінарний та інтегрований характер, з диференціацією залежно від професійної орієнтації. Вона складається з двох підсистем неформальної і формальної екологічної освіти.

Підсистему неформальної освіти утворюють (незалежно від її підпорядкованості й форми власності) засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали, реклама тощо), заклади культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, туризму, заповідні об'єкти, зоопарки, ботанічні сади, національні парки, рекреаційні зони, житловий будинок, сім'я, родина.

Основне покликання підсистеми неформальної екологічної освіти полягає в оперативному, ефективному і максимальному поширенні інформації екологічного змісту, якнайшвидшому формуванні громадської думки, пропагуванні здорового способу життя, природовідновлювальних технологій освоєння довкілля.

Особливою ланкою підсистеми неформальної екологічної освіти є сімейне і родинне виховання, яке закладає основи

екологічного світогляду і світовідчуття дитини. Тому загально-екологічним навчанням мають бути охоплені передусім батьки.

Підсистему формальної екологічної освіти утворюють установи та заклади освіти, основані як на державній, так і на приватній формах власності (дошкільні установи, загальноосвітня школа, заклади позашкільної освіти, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади, заклади післядипломної освіти тощо), де здійснюється науково і методично обґрунтований, цілеспрямований процес формування екологічної культури відповідно до завдань цих установ і закладів освіти щодо соціалізації особистості.

Провідне місце в управлінні системою неперервної екологічної освіти (як формальної, так і неформальної) займає функція планування (плани, програми, проекти) з урахуванням психолого-фізіологічних та вікових особливостей населення. При цьому підсистема неформальної екологічної освіти враховує здебільшого вікові особливості людини (маля, дошкільник, молодший школяр, молодший підліток, підліток, старший підліток, юнак, молода особа, тощо). Підсистема формальної екологічної освіти більше спирається на освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні й орієнтується на основні ланки системи освіти (дошкільна, початкова шкільна, базова шкільна, повна середня, професійна освіта: професійно-технічна, вища, післядипломна).

Екологічна освіта вирішує три основні функції:

1. Формує адекватні екологічні уявлення, тобто уявлення про взаємозв'язки в системі «Людина – Природа – Суспільство» і в самій природі. Це дає змогу особистості знати, що і як відбувається у світі природи, між людиною і природою, між природою і суспільством і як варто діяти з погляду екологічної доцільності.

2. Формує ставлення до природи. Екологічні знання не гарантують екологічно доцільної поведінки особистості, для цього необхідно ще й відповідне ставлення до природи.

3. Формує систему умінь, навичок і стратегій взаємодій із природою.

Крім зазначених раніше соціальних функцій, екологічна освіта виконує ще й такі функції:

1. Розвиває комунікативні можливості людини через з'ясування понять, які є необхідним компонентом сучасного комунікативного мінімуму кожної людини незалежно від її освітнього і соціального стану. Не обізнаний із цими поняттями громадянин не може адекватно сприймати значну частину сучасної інформації, що поширюється в суспільстві і стосується природи, здоров'я, умов, які створюють небезпеку для життя окремої людини і нації в цілому. Без цих відомостей сучасна людина не може бути вільною щодо прийняття всього спектра доцільних рішень: від простого «Я» до державного «Ми».

2. Виконує важливу інформативну функцію, оскільки екологія надає громадянам всебічну інформацію про природне

середовище, природні ресурси, які становлять матеріальну основу існування людини, з'ясовує місце людини в природі, її зв'язки з нею і Всесвітом. Усе це забезпечує набуття навичок контакту і спілкування людини з живою і неживою природою, формування цілісного погляду на дійсність, взаємодію людини з людиною і людини з природою. Молода людина вчиться розуміти системний принцип організації життя та природи, і що дуже важливо, у її свідомості на психоемоційному рівні своєчасно створюється система ієрархії таких цінностей, які становлять необхідну передумову раціонального існування нації, держави й особистості в ній.

3. Екологічна освіта і виховання формують особистість учня, молоді людини й громадянина, розвиваючи здебільшого їхню психоемоційну та інтелектуальну сфери, здатність логічно мислити, вміння передбачати наслідки своєї поведінки в природі та суспільстві, формувати ставлення до природи як світу свого буття, усвідомлювати свою долю як долю землі, а долю землі як свою особисту.

Концепцією екологічної освіти в світлі Державної національної програми відродження освіти передбачено такі принципи і загальнометодичні підходи для досягнення мети:

- науковість і методичне спрямування змісту природничо-екологічної освіти, його відповідність нинішньому стану наук і сучасному стилю наукового пізнання;

- систематичність і доступність викладу навчального матеріалу відповідно до логіки природничих наук і методів дослідження;
- диференціація навчання основам природничих наук;
- генералізація навчально-виховного процесу з дисциплін природничого циклу;
- інтеграція знань про природу як на рівні міжпредметних зв'язків навчальних дисциплін природничого циклу, так і на рівні загальних методологічних принципів та фундаментальних ідей природничих наук.

Отже, набуття екологічних знань особистістю, ще не є показником екологічно вихованої людини.

Екологічне виховання має розпочинатися з самого раннього віку і тривати впродовж усього життя як безперервний процес. Головними тут є батьки, які мають виховувати у дитини вміння розуміти й любити природу у всіх її відтінках тому, що ці відчуття лежать в основі відповідальності за неї. Тільки в постійному спілкуванні з природою можна виховати любов до неї. У будь-яку пору року потрібно нею милуватися, радіти зустрічі з рослинами, з тваринами тому, що це збуджує в дитини добрі почуття, тому що в основі любові до природи лежить почуття прекрасного. Отже, екологічне виховання спрямоване на формування особистості з високою відповідальністю, з ековіталістичними поглядами на навколишній природний світ, з

гуманістичними переконаннями і формами поведінки. «Основними вимірами поведінки людини в природному довкіллі мають бути духовні й моральні ідеали та цінності». Екологічне виховання також має на меті сформувати в особистості екологічно правильну поведінку.

Екологічне виховання покликане формувати активну природоохоронну позицію. Екологічне виховання досягається за допомогою комплексу природоохоронної та екологічної освіти, який включає шкільну і вузівську екологічну просвіту, пропаганду екологічної поведінки.

Головна функція екологічного виховання полягає в набутті і накопиченні особистістю досвіду взаємодії з навколишнім середовищем природним та соціальним на когнітивному, чуттєво-емоційному і нормативному рівнях. Саме сукупність знань, емоційних переживань і практичних умінь в екологічній діяльності дає змогу перевести свідомість школярів в іншу площину – з природоспоживацької у природозберігаючу, а отже, перебороти в їхній свідомості бачення, пов'язане з перевагою людини над природою, під впливом якого природа сприймається ними лише як утилітарна цінність.

Хоча екологічне виховання багатогранне, проте його розглядають з трьох позицій:

1. Екологічне виховання є частиною загального всебічного виховання особистості.

2. Воно є самостійним видом виховання, тому що відрізняється від інших видів за цілями, завданнями, а головне, за методами реалізації в конкретних варіантах виховної роботи.

3. Екологічне виховання – це «системоутворюючий фактор» усієї системи виховання.

Така багатогранність свідчить про цілісність, самостійність, системність і особистісно-орієнтований характер екологічно-виховного процесу, що визначає можливість вибору змісту, засобів і форм впливу на формування стійких ціннісних орієнтацій.

Екологічне виховання повинно базуватися на основному постулаті про те, що вихід з екологічної кризи в сучасних умовах можливий. Майже усі згодні з тим, що ми зобов'язані зберегти нашу планету населеною, набагато важче змусити людей поводитися відповідним чином. Ключі до вирішення глобальної екологічної проблеми – в переоцінці світоглядних цінностей; у зміні пріоритетів, а також в нормалізації чисельності населення через планування сім'ї, у невтомній практичній праці над реалізацією основних напрямів в охороні навколишнього природного середовища.

Екологічна освіта і виховання орієнтуються на активну взаємодію людини з природою, побудовану на науковій основі, на сприйманні орієнтаціями, є основою екологічної культури та екологічного мислення. Вони сприяють усвідомленню цінностей, допомагають вирішенню комплексних екологічних проблем, що

стоять перед людством, забезпечують комфортність його проживання у майбутньому, сприяють збереженню та примноженню унікальної різноманітності всієї біоти. Отже, цілеспрямований розвиток системи екологічної освіти і виховання сприяє формуванню та розвитку екологічної культури.

Основні завдання екологічної освіти полягають в наступному:

- 1) по-перше, формування адекватних екологічних уявлень;
- 2) по-друге, формування ставлення до природи, яке визначає характер взаємодії з середовищем, її мотивів, готовність обирати належні стратегії поведінки, іншими словами, стимулює діяти з точки зору екологічної свідомості;
- 3) по-третє, формування системи умінь та навичок взаємодії з середовищем.

Результатом реалізації даних завдань повинно бути усвідомлення особистості як рівноправної частини середовища, елемента світу. Передуює такому процесу усвідомлення себе невід'ємною частиною світу. Це передбачає систематичну роботу над розвитком власної особистості: роботу над собою, своїми прагненнями, особливостями взаємодії з навколишнім середовищем, розробку системи цінностей, що проявляється у відповідному прийнятному ставленні та поведінці. Реалізація даного принципу призводить до розвитку екологічної особистості, якій притаманний екоцентричний тип екологічної свідомості. Постановка та вирішення даних завдань потребує

принципової зміни стратегії орієнтації екологічної освіти. Так, задоволення проблеми формування екологічних уявлень можливе при реалізації принципу формування мислеобразів. Даний принцип передбачає використання методів, які формують систему екологічних уявлень особистості на основі наукової інформації з урахуванням культурного та естетичного виховання (творів мистецтва, аналізу лінгвістичного матеріалу, філософських та психологічних теорій тощо). Реалізація принципу можлива при використанні наступних конкретних методів формування екологічних уявлень:

- метод екологічної лабіалізації полягає в цілеспрямованому педагогічному впливі на певні взаємозв'язки в образі світу особистості, в результаті якого виникає психологічний дискомфорт, який обумовлений розумінням неефективності наявних традиційних стратегій екологічної діяльності;

- метод екологічних асоціацій передбачає актуалізацію асоціативних зв'язків між різними образами в контексті проблеми, яка постала перед особистістю, а також спрямований на збагачення та поглиблення уявлень особистості про навколишній світ;

- метод репрезентацій природних об'єктів, що полягає у формуванні мислеобразів шляхом мистецтва.

Формування суб'єктного ставлення до природи шляхом екологічної освіти можливе через реалізацію принципу

суб'єктифікації природних об'єктів. Цей принцип обумовлює використання в педагогічному процесі таких методів, які сприяють формуванню суб'єктної модальності ставлення до природи, а також передбачає стимулювання дії механізмів суб'єктифікації, які дозволяють особистості сприймати природні об'єкти в якості суб'єктів. В результаті формується «суб'єктивна установка» по відношенню до світу природи, що, в свою чергу, кардинально змінює характер взаємодії, вибір стратегій та технологій екологічної діяльності. Реалізація даного принципу можлива при використанні наступних конкретних методів формування суб'єктного ставлення до природи:

- метод екологічної ідентифікації заключається в педагогічній актуалізації сприймання особистістю себе в якості певного природного елемента;

- метод екологічної емпатії має на меті розвиток емпатійних відносин з живими об'єктами (гомоемпатійні та зооемпатійні) та неживими об'єктами (квазіемпатійні);

- метод екологічної рефлексії дозволяє здійснювати особистості самоаналіз власних дій та вчинків, спрямованих на світ природи з точки зору їх екологічної обумовленості.

Вирішення останнього завдання екологічної освіти, а саме формування стратегій та технологій взаємодії з оточуючим середовищем, можливе завдяки реалізації принципу коактивності. Даний принцип передбачає використання в педагогічному процесі таких методів, які сприяють формуванню

екологічно цілеспрямованих стратегій та технологій екологічної діяльності. При цьому, важливо застосовувати методи, які дозволяють особистості організувати та координувати екологічну діяльність людини, а також методи, які стимулюють підвищення власної екологічної компетентності:

- метод екологічних експектацій полягає в актуалізації очікувань майбутніх контактів особистості з навколишнім світом;

- метод ритуалізації екологічної діяльності передбачає організацію ритуалів та традицій, пов'язаних з діяльністю, спрямованою на оточуючий світ, а також дозволяє виробити мотивацію екологічної активності особистості, регулювати стратегії екологічної діяльності, а також стимулювати удосконалення технологій цієї діяльності;

- метод екологічної турботи (піклування) обумовлений педагогічною актуалізацією екологічної активності особистості, спрямованої на надання допомоги та сприянню навколишньому середовищу, особливо в критичних ситуаціях.

Реалізація описаних вище принципів виховання екологічної особистості передбачає кілька етапів. Як зазначають С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін. Пропонуємо коротко їх розглянути. Так, на першому етапі формування екологічної особистості відбувається її лабіалізація, в результаті якої людина переконується у неадекватності власної об'єктно-прагматичної стратегії екологічної поведінки, сприйнятті її як вагомий особистісний неуспіх, наслідком чого у людини проявляється готовність до

засвоєння нових стратегій та відповідних технологій. На другому етапі в процесі екологічної діяльності відбувається опанування адекватних технологій взаємодії з навколишнім світом. В результаті чого відбувається інтеріоризація суспільно вироблених уявлень про екологічну доцільність. При цьому особистість набуває відповідні операціоналізовані засоби для реалізації нового ставлення. На цьому етапі формуються передумови для зміни стилю взаємодії з оточуючим світом: від одностороннього впливу з боку особистості до двосторонньої взаємодії з середовищем. На третьому етапі формування екологічної особистості відбувається суб'єктифікація світу природи, коли оточуюче середовище усвідомлюється та сприймається як неподільна система розвитку особистості. Людина не лише перестає сприймати себе окремо від середовища її існування, а й навпаки, відчуває себе невід'ємною його частиною. Особистість, яка володіє подібною гармонійною картиною світу, і є екологічною особистістю.

Таким чином, формування екологічної особистості шляхом екологічної освіти передбачає задіяння комплексного та системного впливу з боку освітніх та навчальних програм, необхідності систематичної, наділеної екологічним змістом, взаємодії з навколишнім світом.

Екологічна культура. Культура – це певні способи організації та розвитку людської життєдіяльності, представленої в продуктах матеріальної та духовної праці, в системі соціальних

норм і настанов, у духовних цінностях, у сукупності ставлення людини до природи, до інших людей, до себе самої.

Культура має багато різновидів: певні історичні форми, культура конкретних сфер суспільного життя, етнічних, професійних та інших спільнот, матеріальна та духовна культура тощо. Проте у кожному випадку культура є способом мислення навколишнього світу і внутрішнього світу людини, регулювальною основою у відносинах її з навколишнім середовищем – природним та соціальним. У контексті універсальних зв'язків та закономірностей культура постає як суто людська форма самоорганізації та розвитку системи, засіб її адаптації до довкілля.

Під екологічною культурою розуміють здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Іншими словами, екологічна культура – це діяльність людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямована на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб та намірів.

Екологічна культура звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі і на виховання високих гуманістичних життєвих цінностей та орієнтирів у людському житті.

Екологічна культура спрямована на подолання власної обмеженості людини як природної істоти (біологічного виду) щодо пристосування в умовах постійної конкуренції з боку тих чи інших форм живої речовини. Вона є сукупністю адаптивних ознак виду принципово нового типу. Про значення таких ознак можна мати уявлення від протилежного: людина, позбавлена звичних засобів впливу на довкілля (житла, одягу, знарядь праці, зброї, медичних препаратів та ін.), має сумнівні шанси вижити й утвердитися в природних екосистемах. І навпаки, маючи їх, вона, по суті, виводить себе за межі конкуренції, оскільки володіє адаптивними набутками, несумісними з виробленими іншими видами в процесі біологічної еволюції. Тому екологічна культура не є чимось несуттєвим чи вторинним для існування людини: вона становить саму його функціональну основу, уможливаючи доцільне й ефективне природокористування.

Долаючи за допомогою здобутих засобів обмеженість своїх тілесних потенцій в осягненні природи, людина стає мірилом та умовою існування всієї біоти як системоорганізуючий стрижень біосфери. Саме тому екологічна культура стає набутком і всієї біосфери, шляхи та напрямки розвитку якої в таких умовах вже не можуть залишитися попередніми.

Основою екологічної культури є екологічна життєдіяльність, що виявляється в різних формах та втіленнях. Об'єктами, на які спрямована життєдіяльність, можуть бути елементи як живої (включаючи людину), так і неживої природи,

що входять у сферу людських інтересів і операціонально піддаються впливу, а технологічно – цільовій дії.

Екологічна культура є засобом самоорганізації сутнісних сил людини в умовах конкретного природного середовища. Впорядковуючи власний світ, світ людського буття, людина виступає організуючим чинником природного світу. Довкілля трансформується «за образом і подобою» людською.

Сама екологічна культура є явищем історичним, плинним і змінним у вирі життя, в ході людського поступу. Але вона мусить бути, оскільки втрата її чи істотна деградація лімітує цивілізаційний рух людських спільнот.

Механізм реалізації екологічної культури коріниться у способах та формах природокористування. У цьому процесі поєднуються всі прояви діяльності людини стосовно освоєння природи і створення своєї власної реальності. Користуючись довкіллям, людина може бути як шанобливо-ощадливою, бережливою, так і безжально-руйнівною, згубною.

Власне екологічна культура – окрема галузь людської духовності, пізнання та практики, яка визначає характер та способи відносин людини з біосферою. Набуття екологічної культури є неодмінною потребою забезпечення виживання та поступу людства.

Основоположним принципом екологічної культури можна вважати принцип відповідності соціального та природного в рамках єдиної системи. Встановлення цієї відповідності у всіх

сферах суспільного життя сприяє, з одного боку, його екологізації, а з іншого - гармонізації самої суспільної системи. Екологічна культура виражає міру освоєння суб'єктом природоперетворюючої діяльності, відповідності соціального і природного як складових єдиної системи. Вона сприяє також гармонізації взаємовідносин суспільства та природи і формуванню нового типу особистості - людини епохи ноосфери. Важливим принципом екологічної культури є відмова від безпосереднього, «наївного», антропоцентризму та перехід до системи поглядів, яка будується біосфероцентристськи. В той же час кінцевою метою такого підходу все ж є людина, але як складова біосфери, що повинна перебрати на себе відповідальність за підтримання її основних функціональних характеристик, за, врешті – решт, збереження природи придатною для життя і здоров'я людини.

Екологічна культура виступає регулятором екологічної діяльності. Специфіка функціонування екологічної діяльності обумовлюється тим, що вона пронизує всі компоненти культури і спрямована на гармонізацію соціоприродних відносин. Екологічна культура є, за своєю суттю, своєрідним «кодексом поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності та екологічної поведінки. Вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людиною себе в природі, культурні традиції, життєвий досвід, моральні почуття і моральну оцінку ставлення людини до природи. Екологічна культура, за

своїм змістом, є сукупністю, знань, норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому їй природному світі. І хоча феномен екологічної культури є надбанням ХХ ст., про екологічну компоненту культури можна твердити від самих початків появи людини. Ця компонента проявлялась як сукупність певних екокультурних норм, «заборон» та «дозволів».

Екологічна культура – це такий напрям людської діяльності та мислення, від якого істотним чином залежать нормальне існування сучасної цивілізації, її сталий розвиток у майбутньому. Екологічна культура має давню історію, вона є атрибутивною, тобто органічною складовою людського життя з часів його виникнення. Екологічну культуру необхідно розглядати з двох сторін: по-перше, це – сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують принаймні стійку рівновагу в системі «людина – довкілля»; по-друге, це – теоретична галузь знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її структурні та функціональні блоки, як дедалі зростаючого у своїх можливостях чинника регуляції стану біосфери. Без знання кола проблем, що належать до екологічної культури, не можна зрозуміти, наприклад, чому одні спільноти (етноси) живуть у злагоді з природою, тобто утверджуються у світі як етноси екофільні, а інші – залишають по собі руїну як спільноти екофобні, чому в одних випадках людська діяльність породжує гармонійні ландшафти та екосистеми, а в інших – довкілля перетворюється на пустку. В основу концепції

екологічної культури, викладеної в пропонованому посібнику, покладено діяльнісний підхід. Це – одна з основних методологічних парадигм сучасної науки, яка дає змогу зрозуміти як причини і мотивацію людських вчинків, так і сам механізм перетворення «світу в собі» у «світ для себе», світу натурального, природного у світ трансформований згідно з потребами, цілями та можливостями людини. У цьому контексті екологічна культура є такою життєдіяльністю людини, за якої досягається адаптація (трансформація) навколишнього природного світу до людини, а її самої – до довкілля. Тому екологічна культура включає коло питань, пов'язаних з використанням людиною природи, перетворенням її у власних інтересах, а також з наслідками такої діяльності. Вимоги та засади екологічної культури мають стати складовою світогляду і мірилом практичних дій кожної людини у сфері природокористування, певною запорукою порятунку довкілля і забезпечення сталого розвитку та поступу людської цивілізації.

Екологічна грамотність населення повинна стати основним критерієм оцінки результату діяльності держави в цьому напрямі з боку світового співтовариства, його компетентних організацій.

Серед різноманіття відносин людини виділяють, як особливе, її ставлення до природи. Саме такого роду відносини і є одним із складових компонентів предмета екологічної психології. Ставлення людини до природи може описуватись як об'єктивна характеристика, що важливо для наукового підходу, а

також як характеристика суб'єктивна – коли об'єктивний зв'язок природи та потреб особистості знаходить віддзеркалення у її внутрішньому світі. В силу цього практично будь-яке ставлення до природи набуває суб'єктивності, яка по-різному розглядається дослідниками. В сучасній науці найбільш ґрунтовну відповідь на питання що таке суб'єктивне ставлення до природи та які його різновиди – знаходимо у С.Д. Дерябо та В.А. Ясвіна, які приділяють цій проблемі багато уваги. Перш за все автори показують, що в основі суб'єктивного ставлення до природи знаходиться саме відображення в тих чи інших об'єктах та явищах потреб людини. В силу цього одні об'єкти не мають значення для особистості, а інші стимулюють пристрасне ставлення.

Спираючись на свої теоретичні та експериментальні дослідження С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін винайшли базові параметри суб'єктивного ставлення до природи, параметри другого порядку, модальність та інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи у вигляді своєї типології.

В якості базових параметрів суб'єктивного ставлення до природи виділяються наступні параметри:

Широта – фіксує в яких саме об'єктах та яких явищах природи закарбовані потреби людини. Когось приваблюють тільки окремі явища природи або тварини, тощо, інших – найрізноманітніші об'єкти, природа в цілому.

Інтенсивність – вказує в яких сферах і в якому ступені проявляється суб’єктивне ставлення до природи.

Ступінь усвідомленості – виявляє в якій мірі особистістю усвідомлюється відображення своїх потреб в об’єктах та явищах природи, іншими словами – на скільки людина дає собі звіт в цьому.

До параметрів другого порядку автори відносять наступні параметри:

Емоційність – характеризує ставлення людини за віссю «раціональне-емоційне». У одних людей переважає емоційне ставлення, переважно неконтрольоване; у інших емоції супроводжуються розумінням свого ставлення, тобто рівень самоконтролю – високий.

Узагальненість – характеризує суб’єктивне ставлення за віссю «приватне-загальне»; наприклад, любов тільки до своєї домашньої тварини або любов до тварин окремого виду, або любов до природи в цілому.

Домінантність – описує суб’єктивне ставлення до природи за віссю «значуще-незначуще»; для одних людей більш значущим є ставлення до людей, для інших – ставлення до станів внутрішнього світу, для третіх – ставлення до природи.

Когерентність (від лат. – що знаходиться у зв’язку) – характеризує ставлення за віссю «гармонія-дисгармонія»; це ступінь узгодженості всіх відносин особистості: наприклад,

любов до природи у лісника може як поєднуватись з його ставленням до своєї професії, так і не поєднуватись.

Принципiальнiсть – описує суб'єктивне ставлення за вiссю «залежне-незалежне»; неприциповим, наприклад, є ставлення людини, яка любить свою домашню тварину, але не втручається, коли iншi люди мучать тварин.

Свiдомiсть – характеризує суб'єктивне ставлення за вiссю «неусвiдомлене-усвiдомлене»; свiдоме проявляється, з однiєї сторони, у здатностi усвiдомлювати своє ставлення до чогось, з iншою сторони – ставити цiлi у вiдповiдностi зi своїм ставленням, проявляти той чи iнший рiвень активностi для досягнення цiєї цiлi.

Особливе мiсце в описанiй концепцiї придiляється модальностi й iнтенсивностi суб'єктивного ставлення до природи. Модальнiсть – це якiсно-змiстовна характеристика. Автори видiляють двi пiдстави для опису модальностi ставлення до природи. Це прагматизм-непрагматизм та надiлення природи об'єктними або суб'єктними якостями. Вiдповiдно видiляють чотири типи модальностi ставлення до природи. Це наступнi типи. Об'єктно-прагматичний – ставлення до природи характеризується як ставлення до об'єкту задоволення своїх потреб, це найбільш поширений тип ставлення до природи. Суб'єктно-прагматичний – наприклад, господар собаки любить її, добре до неї ставиться, але його цiль полягає в тому, щоб вона завойовувала високi мiсця на виставках собак. Суб'єктивно-

непрагматичний – наприклад, ставлення хазяйки до своєї кішки або собаки, які є її друзями та членами її сім'ї.

Науковці виділили три аспекти ставлення особистості до природи:

- 1) до природного середовища життєдіяльності людини;
- 2) до особистих природних даних;
- 3) до діяльності, пов'язаної з вивченням і охороною природного середовища.

На їхню думку, ставлення зумовлюється потребами і виявляється в емоціях – симпатії, прихильності, ворожості тощо. Передумову відповідального ставлення учнів до природи вчені вбачають у формуванні екологічної свідомості, що сприяє становленню екологічних переконань особистості – стрижневого компонента екологічної відповідальності. В екологічному вихованні найголовнішу роль вони надають:

- по-перше, потребі у спілкуванні з живою природою;
- по-друге, настановам та мотивам діяльності особистості з усвідомлення універсальної цінності природи;
- по-третє, переконанням у необхідності збереження природи, а також здоров'я власного та суспільного;
- по-четверте, потребі у діяльності, спрямованій на вивчення й охорону природи та екологічне просвітництво.

Інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи автори оцінюють за перцептивно-афективним параметром, який характеризується естетичним сприйняттям об'єктів природи, чуйністю на їх прояви, етичним їх освоєнням. *Когнітивний параметр* виражає прагнення людини пізнати природу. Практичний компонент суб'єктивного ставлення до природи знаходить вираження у готовності людини до практичної взаємодії з природою. Вчинковий компонент (структура вчинків) відображує орієнтованість людини на сприйняття природи у відповідності зі своїм суб'єктивним ставленням.

Серед різноманіття відносин людини виділяють, як особливе, її ставлення до природи. Саме такого роду відносини і є одним із складових компонентів предмета екологічної психології. Ставлення людини до природи може описуватись як об'єктивна характеристика, що важливо для наукового підходу, а також як характеристика суб'єктивна – коли об'єктивний зв'язок природи та потреб особистості знаходить віддзеркалення у її внутрішньому світі. В силу цього практично будь-яке ставлення до природи набуває суб'єктивності, яка по-різному розглядається дослідниками. В сучасній науці найбільш ґрунтовну відповідь на питання що таке суб'єктивне ставлення до природи та які його різновиди – знаходимо у С. Д. Дерябо та В. А. Ясвіна, які приділяють цій проблемі багато уваги. Перш за все автори показують, що в основі суб'єктивного ставлення до природи знаходиться саме зафіксованість в тих чи інших об'єктах та

явища потреб людини. В силу цього одні об'єкти не мають значення для особистості, а інші стимулюють пристрасне ставлення.

Спираючись на свої теоретичні та експериментальні дослідження С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін винайшли базові параметри суб'єктивного ставлення до природи, параметри другого порядку, модальність та інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи у вигляді своєї типології.

В якості базових параметрів суб'єктивного ставлення до природи виділяються наступні параметри:

Широта – фіксує в яких саме об'єктах та яких явищах природи закарбовані потреби людини. Когось приваблюють тільки окремі явища природи або тварини, тощо, інших – найрізноманітніші об'єкти, природа в цілому.

Інтенсивність – вказує в яких сферах і в якому ступені проявляється суб'єктивне ставлення до природи.

Ступінь усвідомленості – виявляє в якій мірі особистістю усвідомлюється відображення своїх потреб в об'єктах та явищах природи, іншими словами – на скільки людина дає собі звіт в цьому.

До параметрів другого порядку автори відносять наступні параметри:

Емоційність – характеризує ставлення людини за віссю «раціональне-емоційне». У одних людей переважає емоційне ставлення, переважно неконтрольоване; у інших емоції

супроводжуються розумінням свого ставлення, тобто рівень самоконтролю – високий.

Узагальненість – характеризує суб'єктивне ставлення за віссю «приватне-загальне»; наприклад, любов тільки до своєї домашньої тварини або любов до тварин окремого виду, або любов до природи в цілому.

Домінантність – описує суб'єктивне ставлення до природи за віссю «значуще-незначуще»; для одних людей більш значущим є ставлення до людей, для інших – ставлення до станів внутрішнього світу, для третіх – ставлення до природи.

Когерентність (від лат. – що знаходиться у зв'язку) – характеризує ставлення за віссю «гармонія-дисгармонія»; це ступінь узгодженості всіх відносин особистості: наприклад, любов до природи у лісника може як поєднуватись з його ставленням до своєї професії, так і не поєднуватись.

Принципальність – описує суб'єктивне ставлення за віссю «залежне-незалежне»; неприциповим, наприклад, є ставлення людини, яка любить свою домашню тварину, але не втручається, коли інші люди мучать тварин.

Свідомість – характеризує суб'єктивне ставлення за віссю «неусвідомлене-усвідомлене»; свідоме проявляється, з однієї сторони, у здатності усвідомлювати своє ставлення до чогось, з іншої сторони – ставити цілі у відповідності зі своїм ставленням, проявляти той чи інший рівень активності для досягнення цієї цілі.

Особливе місце в описаній концепції приділяється модальності й інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи.

Модальність – це якісно-змістовна характеристика. Автори виділяють дві підстави для опису модальності ставлення до природи. Це прагматизм-непрагматизм та наділення природи об'єктними або суб'єктними якостями. Відповідно виділяють чотири типи модальності ставлення до природи. Це наступні типи.

Об'єктно-прагматичний – ставлення до природи характеризується як ставлення до об'єкту задоволення своїх потреб, це найбільш поширений тип ставлення до природи.

Суб'єктно-прагматичний – наприклад, господар собаки любить її, добре до неї ставиться, але його ціль полягає в тому, щоб вона завойовувала високі місця на виставках собак.

Суб'єктивно-непрагматичний – наприклад, ставлення хазяйки до своєї кішки або собаки, які є її друзями та членами її сім'ї.

Науковці виділили три аспекти ставлення особистості до природи:

- 1) до природного середовища життєдіяльності людини;
- 2) до особистих природних даних;
- 3) до діяльності, пов'язаної з вивченням і охороною природного середовища.

Передумовою відповідального ставлення учнів до природи є формування екологічної свідомості, що сприяє становленню екологічних переконань особистості – стрижневого компонента екологічної відповідальності. В екологічному вихованні найголовнішу роль надають: потребі у спілкуванні з живою природою; настановам та мотивам діяльності особистості з усвідомлення універсальної цінності природи; переконанням у необхідності збереження природи, а також здоров'я власного та суспільного; потребі у діяльності, спрямованій на вивчення й охорону природи та екологічне просвітництво.

Отже, в процесі екологічної освіти виховання спрямоване на формування екологічного світогляду особистості на основі екологічного знання. У результаті цього відбувається екологічне пізнання, яке спрямоване на формування екологічної свідомості, що є вищою формою відображення природи і спрямоване на її глибоке розуміння. Процес пізнання в цьому плані – це процес активний з боку людини та її свідомості, а отже, процес екологічного пізнання – це процес взаємодії людини й природи.

**Тема 9. Вікові аспекти екологічного виховання.
Застосування активних соціально-психологічних методів в екологічному вихованні та екологічній освіті**

Дошкільний вік і формування суб'єктивного образу світу. Особливості психологічного розвитку в дошкільному віці та основи формування суб'єктивного образу світу.

Особливості екологічної свідомості в молодшому шкільному віці. Психологія дітей молодшого шкільного віку у світлі проблем екологічної психології. Формування екологічного мислення та позитивного ставлення до довкілля. Підлітковий та юнацький вік. Психологія підлітків та юнаків і завершення основ формування суб'єктивної картини світу. Екологічна свідомість у зрілому віці.

Активні соціально-психологічні методи в екологічному вихованні дітей дошкільного віку та молодших школярів. Застосування активних соціально-психологічних методів у формуванні екоцентричного типу свідомості у підлітків та юнаків.

Коротка теоретична довідка

Формування основ екологічної культури, засвоєння моральних і духовних цінностей, розвиток екологічного світогляду особистості може відбуватися протягом усього життя. Важливе значення має період дитинства, адже у цей час формується саме той екологічний світогляд, який залишається з людиною на все її життя. Усі інші екологічні знання будуть накопичуватися на ту основу, яка була закладена в дитинстві. У цей період більшу частину інформації дитина опановує несвідомо, інтуїція є синтезом її пізнання й виникає на основі

того екологічного знання, яке дитина встигла засвоїти. Цей процес буде найбільш успішним із введенням у навчання екологічного етикету в дошкільних та шкільних закладах, якому необхідно навчати дітей під час екологічних екскурсій, шляхом екологічної гри тощо. Лише в грі відбувається первинна соціалізація дитини як особистості, за допомогою гри дитина пізнає світ і утверджується у ньому. При цьому дитяча гра являється важливим засобом тренування інтуїції, тому що в кожній грі проявляється творчість дитини, реалізуються її творчі можливості».

У шкільному віці необхідно цілеспрямоване екологічне виховання для формування екологічного світогляду. Компонентами екологічного виховання є екологічні знання, які дитина отримала під час шкільного навчання, і життєвий досвід, отриманий у ході соціалізації. При цьому важливо, щоб екологічні знання переходили в екологічні переконання. У ході шкільного навчання, завдячуючи екологічному вихованню, творчому мисленню, одним з компонентів якого є інтуїція, відбувається перехід екологічного знання в переконання. З іншого боку, необхідно, щоб екологічні знання школяра підтверджувалися в реальному житті.

Перед екологічним вихованням у закладах вищої освіти поставлена інша мета – навчити майбутніх фахівців самостійно і творчо вирішувати складні екологічні питання в процесі їх виробничої діяльності таким чином, щоб не нанести шкоди

навколишньому середовищу, сформувати активну життєву позицію, що спрямовує спеціаліста на ековіталістичне ставлення до природи.

Процес екологічної освіти за своїм характером тісно переплітається з процесом пізнання, тому можна говорити про їх структурну ідентичність. Таким чином, психологічні аспекти формування і функціонування інтелекту й особистості тотожні. Екологічні знання, отримані в результаті виховання, при високій інтелектуальній активності перетворюються в екологічні переконання. Знання, які отримує студент у процесі вивчення екологічних 122 дисциплін, формують його світогляд. А в процесі вивчення філософських дисциплін знання перетворюються в екологічні переконання і стають основою формування екологічної культури й поведінки особистості спеціаліста. Отже, в екологічному розвитку особистості можна виокремити три етапи. Для першого етапу характерним є несвідоме отримання екологічного знання. На другому етапі особистість здатна оцінити мотиви своїх вчинків відповідно до прийнятих екологічних норм. На третьому етапі екологічного розвитку загальноприйняті екологічні норми стають об'єктом критичної рефлексії особистості. Проте найбільшого значення набувають екологічні принципи, свідомо обрані людиною як екологічні цінності та ідеали, які стають основою її екологічної свідомості й переконань, що в подальшому переходить в екологічно доцільну поведінку у виробничій діяльності.

Протягом навчання в початковій школі дитина набуває вмінь керувати власною поведінкою. Молодший шкільний вік вважається сенситивним періодом для екологічного виховання дітей, ідентифікації себе, як невід'ємної частини природи, усвідомленням власної ролі у збереженні її цілісності.

Ставлення до довкілля у дітей дошкільного віку значною мірою визначається особливістю мислення, яке, згідно концепції Ж. Піаже, характеризується як егоцентричне. Цей тип мислення виявляється у тому, що дитина чітко не диференціює своє «Я» й навколишній світ, суб'єктивне й об'єктивне. Також ставлення до довкілля у дошкільників характеризується антропоморфізмом, артифікалізмом та прагматизмом.

Антропоморфізм виявляється у тому, що дитина пояснює усі причинно-наслідкові зв'язки, які існують у навколишньому середовищі, за аналогією з явищами у людському середовищі, «сонечко пішло спати».

Наступна характеристика мислення дітей у цьому віці, артифікалізм, виявляється в уявленнях про те, що всі об'єкти та явища природи створені самими людьми для власних цілей. Прагматичне ставлення до довкілля виявляється у тому, що дитина вважає, що природні ресурси існують для того, щоб їх активно використовувати.

Навколишнє середовище діти у цьому віці сприймають досить емоційно. Важливим у процесі формування екологічної свідомості дітей дошкільного віку є проведення різного роду

екскурсій та заходів, спрямованих на облаштування довкілля, зокрема це може бути прибирання майданчика, насадження квітів, догляд за домашніми тваринами тощо.

У молодшому шкільному віці відбуваються суттєві зміни у сприйманні навколишнього середовища. У дітей починається стрімко формуватися поведінковий компонент екологічної свідомості, що виявляється у появі стійких бажань та можливостей самим доглядати за домашніми улюбленцями, вирощувати квіти, створювати комфорт та затишок для себе. Високий пізнавальний інтерес до світу природи у цьому віці може бути використаний для розширення екологічної ерудиції. Доцільним у роботі з дітьми є використання спеціальної літератури, що містить яскраві фото рослин і тварин, проведення екскурсій та відвідування природничого музею, зоопарку тощо, де кваліфіковані фахівці можуть розказати багато цікавого.

Найбільш сприятливим для цілеспрямованого формування екологічної свідомості є молодший підлітковий вік (9-10 років). У підлітків спостерігається тяжіння до практичної взаємодії з природою, що зумовлює створення сприятливих умов для формування екологічної поведінки.

Середній підлітковий вік (11-13 років) характеризується зниженням пізнавального інтересу до природного середовища. Тому передача різноманітної інформації по світ природи стає неефективною. Основну увагу у роботі з даною віковою

категорією слід зосередити на організації їх участі в охороні довкілля.

Найбільш психологічно складними етапом формування екологічної свідомості вважається старший підлітковий вік (14-15 років). У цьому віці вже домінує об'єктивне уявлення про світ природи, а прагматизм щодо неї набуває найвищого рівня.

У юнацькому віці переважає естетичне сприймання довкілля, ставлення до якого має об'єктивний характер. У цьому віці завершується формування картини світу. Практична взаємодія з довкіллям здійснюється здебільшого в естетичному напрямку й виражається в малюнках, фотографіях, віршах, музиці. Одним із ефективних способів залучення юнаків до екологічної діяльності сьогодні є створення різного роду екологічних проєктів, на кшталт еко-тренінги, еко-виставки, еко-квести, еко-ігри тощо.

У зрілому віці можна спостерігати дві стратегії ставлення до довкілля: господарська та завойовницька. Суть обох цих стратегій полягає у добуванні з довкілля певних речовин та енергії, перетворення їх згідно з потребами людини і створення потрібних людині речей, які не завжди можуть бути корисними для довкілля. На сьогоднішній день вкрай важливим та актуальним є створення третьої стратегії поведінки людини в довкіллі, яка б була однаково прийнятна і для людства, і для довкілля.

Ефективність застосування активних соціально-психологічних методів у вихованні й навчанні зумовлена принципом єдності розвитку психіки та діяльності, який полягає в тому, що психіка людини проявляється й розвивається безпосередньо під час діяльності.

У роботі зі школярами ефективними є різноманітні позашкільні форми екологічної освіти, зокрема екологічні свята, екологічні ігри, екологічні тренінги, екскурсії. У роботі зі студентами доцільним є проведення круглих столів, присвячених обговоренню тих чи інших актуальних екопсихологічних проблем, соціально-психологічних тренінгів.

У процесі формування екологічної культури дитини, наприклад, в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування, можна виділити чотири етапи залучення дітей до світу природи. На першому етапі дітей вчать бачити і розуміти красу навколишнього світу. Мета другого етапу – сформувати в молодших школярів потребу не лише споглядати, а й бережливо ставитися до природи, охороняти і збагачувати її. На третьому етапі учні усвідомлюють, що природа не є чимось відстороненим від людини, що людина – це своєрідний вихованець її: через спілкування з природою людина виховує в собі найкращі моральні якості. Четвертий етап – становлення екологічної відповідальності у випускників школи як основної риси особистості на основі системних знань про екологічні проблеми сучасності і можливості впровадження концепції

сталого розвитку сучасної цивілізації і навколишнього середовища.

Таким чином, отримує підтвердження той факт, що екологічна культура, екологічна свідомість формується тільки шляхом тривалого й поступового пізнання довкілля. Це складний багатогранний психолого-педагогічний процес, що починається з раннього дитинства: чим швидше розпочинається навчання, тим кращими бувають результати. Доведено також, що елементарні і наочно продемонстровані взаємозв'язки природних явищ доступні вже дітям дошкільного віку.

Важливу роль в екологічному вихованні учнів, особливо початкової та середньої ланки, відіграють мистецтвознавчі й гуманітарно-естетичні предмети, які сприяють збагаченню сенсорно-гармонійних вражень дітей. Театральні гуртки, музичні та образотворчі студії щорічно і періодично протягом навчального року повинні організовують виступи і демонстрації на екологічну тему. Ефективними також є виставки стінних газет та малюнків з природоохоронної тематики. Прищеплювати любов до природи допомагають гуртки любителів природи – «Юних натуралістів», «Юних акваріумістів», «Юних орнітологів», організовані секціями шкільного самоврядування, центр екологічних знань.

Тематичний зміст практичних занять з дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

Тема 1. Екологічна психологія як наука. Основні поняття екологічної психології

План

1. Поняття екологічної психології. Предмет і задачі екологічної психології.
2. Зв'язки екологічної психології з іншими галузями психологічної науки та науками.
3. Методологічні засади наукових досліджень в екологічній психології.
4. Методи психодіагностики в екологічній психології.
5. Передумови виникнення екологічної психології екологічної психології, як окремої галузі знань.
6. Сучасні напрями досліджень в галузі екологічної психології.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте основні напрями сучасних досліджень екологічної психології.
2. Що є предметом вивчення екологічної психології?
3. Розкрийте основні завдання екологічної психології?
4. Які основні поняття екологічної психології?
5. Які Вам відомі методологічні підходи в екологічній психології?

6. Визначте основні передумови виникнення екологічної психології.
7. Поясніть зв'язок екологічної психології з іншими науками.
8. Які методи дослідження найчастіше використовуються в екологічній психології?

Література: 3; 4; 5; 8. Додаткова література: 2; 10; 11; 20.

Тема 2. Історія становлення екологічної психології

План

1. Історія становлення екології та екологічної психології.
2. Розвиток екологічної психології за кордоном.
3. Розвиток екологічної психології в Україні.
4. Сучасний стан розвитку екологічної психології.

Питання для самоконтролю

1. Хто є автором поняття екологія?
2. Коли з'явився вперше термін «екологічна психологія»?
3. Які основні проблеми досліджувалися у межах зарубіжної екологічної психології?
4. Охарактеризуйте основні напрями досліджень вітчизняної екологічної психології.
5. Які перспективи розвитку сучасної екологічної психології?

Література: 3; 4; 5; 8. Додаткова література: 10; 11; 20.

Тема 3. Поняття про середовище та соціоекологічні системи

План

1. Основні підходи до визначення поняття «середовище».
2. Природне та штучне середовище: взаємозв'язок і взаємодія.
3. Функціональне включення індивіда в середовище.
4. Роль мікро- мезо- та макросередовища у формуванні екологічного типу мислення.
5. Соціальне середовище як екологічний фактор.
6. Поняття соціоекологічних систем.
7. Форми взаємозв'язку та взаємодії соціуму із середовищем.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «середовище» та «соціоекологічна система».
2. Що належить до природнього середовища?
3. Що являє собою штучне середовище?
4. Які Вам відомі параметри включення людини до середовища?
5. Розкрийте поняття «мікросередовище» «мезосередовище» та «макросередовище».
6. Які утворення можна вважати соціоекосистемами?
7. Назвіть основні моделі взаємодії людини з довкіллям.

Література: 3; 4; 7; 8. Додаткова література: 2; 10; 11.

Тема 4. Вплив різноманітних факторів середовища на людину

План

1. Середовище як джерело інформації.
2. Класифікація екологічних факторів, що впливають на психіку людини.
3. Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину.
4. Вплив екологічного чинника на етнопсихологію українців.

Питання для самоконтролю

1. Що являє собою середовище як джерело інформації?
2. Наведіть приклади антропогенних та біогенних факторів середовища
3. Розкрийте вплив біогенних факторів на людину.
4. За якими параметрами класифікують фактори середовища?
5. Як екологія впливає на психологію етносу?

Література: 5; 7; 9. Додаткова література: 1; 2; 3; 6; 7.

Тема 5. Вплив людства на середовище

План

1. Антропогенний вплив на географічний стан Землі.
2. Вплив людства на атмосферу та літосферу.
3. Вплив людства на флору і фауну.

4. Вплив людства на ґрунт та світовий океан.
5. Глобальні наслідки впливу людини на довкілля.
6. Поняття про природокористування та природоохоронну діяльність.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть приклади руйнівного впливу людини на природне середовище.
2. Які методи запобігання деструктивному впливу людини на середовище?
3. Розкрийте деструктивний вплив людини на світовий океан.
4. Що таке природоохоронна діяльність?
5. Які глобальні наслідки впливу людини на довкілля?

Література: 3; 4; 5. Додаткова література: 1; 3; 7; 10; 12.

Тема 6. Екологічна свідомість: поняття, властивості та форми прояву

План

1. Розуміння свідомості в сучасній психологічній науці.
2. Поняття екологічної свідомості.
3. Історія виникнення терміну «екологічна свідомість».
4. Сучасне розуміння феномену екологічної свідомості.

5. Типи людей-носіїв екологічної свідомості.
6. Структурні компоненти екологічної свідомості.
7. Екологічні установки та екологічна поведінка.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте історію становлення поняття «екологічна свідомість».
2. Дайте сучасне визначення поняття «екологічна свідомість».
3. Які Вам відомі основні якості екологічної свідомості?
4. Охарактеризуйте різні типології екологічної свідомості.
5. Що таке екологічна поведінка?

Література: 3; 4; 5; Додаткова література: 10; 11; 14; 20.

Тема 7. Проблема екологічних криз та екологічних катастроф у екологічній психології

План

1. Поняття та типологія «екологічних криз».
2. Поняття та типологія «екологічних катастроф».
3. Причини та наслідки екологічних криз та екологічних катастроф.
4. Вплив екологічних криз та екологічних катастроф на екологічну свідомість особистості.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «екологічної кризи»
2. Які Вам відомі види екологічних криз?
3. Що являє собою «екологічна катастрофа»?
4. Які наслідки має екологічна катастрофа?
5. Які соціально-психологічні проблеми виникають у наслідок екологічних катастроф.
6. Розкрийте вплив екологічної кризи на екологічну свідомість особистості?

Література: 4; 5; 6. Додаткова література: 1; 2; 10; 15; 19.

Тема 8. Екологічне виховання, екологічна освіта і екологічна культура

План

1. Екологічна освіта. Історія розвитку екологічної освіти.
2. Функції екологічної освіти.
3. Екологічне виховання. Функції екологічного виховання.
4. Позиції та основні постулати екологічного виховання.
5. Екологічна культура. Реалізація екологічної культури.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність понять «екологічне виховання» та «екологічна освіта».

2. Охарактеризуйте основні методологічні аспекти екологічного виховання та екологічної освіти.
3. Проаналізуйте процес формування екологічної свідомості на різних вікових етапах розвитку особистості.
4. Які Вам відомі інноваційні методи, що можна використовувати в екологічній освіті?
5. Як відбувається формування екологічної свідомості у різні вікові періоди?
6. У чому виявляється екологічна культура особистості.

Література: 1;2 4; 5. Додаткова література:10; 11; 13;16.

Тема 9. Вікові аспекти екологічного виховання. Застосування активних соціально-психологічних методів в екологічному вихованні та екологічній освіті

План

1. Особливості екологічного виховання дітей дошкільного віку
2. Форми і методи екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку
3. Особливості формування екологічного мислення та екологічно свідомої поведінки у підлітків та молоді
4. Проблеми екологічної освіти осіб зрілого віку.
5. Характеристика соціально-психологічних методів екологічного виховання та екологічної освіти

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості екологічного виховання дітей дошкільного віку.
2. У чому виявляється особливості екологічного мислення у молодшому шкільному віці?
3. Розкрийте специфіку екологічної освіти підлітків.
4. Які Вам відомі соціально-психологічні методи, що можна використовувати у процесі екологічного виховання студентської молоді?

Література: 4; 5; 9; 10. Додаткова література: 2; 13; 16; 18; 21; 22

Теми для самостійної роботи з дисципліни

Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

№ з/п	Назва теми	Кількість годин (денне)	Кількість годин (заочне)
1.	Основні тенденції розвитку екологічної психології	10	10
2.	Основні теорії екологічної психології	15	25
3.	Методи дослідження екологічної психології	10	10
4.	Соціально-психологічні чинники формування екологічної поведінки	10	10
5.	Соціально-психологічні проблеми постчорнобильської ситуації	10	20
6.	Суб'єктивне ставлення до природи: поняття, різновиди, особливості формування та дослідження	10	20
7.	Психологія суб'єктивного сприймання людиною природи	8	8
8.	Еколого-психологічне забезпечення якості життя людини	5	5
	Разом	78	108

**Завдання і методичні рекомендації для індивідуальної роботи
з дисципліни Прикладні аспекти психології:
Екологічна психологія**

З метою закріплення теоретичних знань з дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія здобувачі вищої освіти виконують наступні індивідуальні завдання.

Завдання 1. Скласти таблицю «Історичний розвиток екопсихологічних ідей та знань»

Період час	Вчений-мислитель	Сутність ідей та наукових поглядів
Історична епоха		
Сучасна доба		

Завдання 2. Написати есе на тему «Значення соціального середовища у формуванні екологічної свідомості та екологічної поведінки особистості».

Завдання 3. Проаналізувати наукові публікації вітчизняних дослідників останніх 5 років, у яких висвітлюються результати емпіричних досліджень екологічної свідомості осіб різного віку. На основі аналізу публікацій створити презентацію в програмі Power Point про особливості екологічної свідомості дітей, підлітків, молоді або дорослого населення. Оптимальний об'єм презентації –20-25 слайдів.

Завдання 4. Розробити програму соціально-психологічного тренінгу для школярів (або студентської молоді), спрямованого на формування екологічної свідомості.

Тестові завдання з дисципліни

Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

1. Які чотири галузі дослідження має екологічна психологія згідно підходу С. Дерябо та В. Ясвіна?
  - 1) соціальна екологія;
  - 2) психологія екологічної свідомості;
  - 3) екологія людини;
  - 4) екологічний підхід в психології;
  - 5) психологічна екологія;
  - 6) соціологія;
  - 7) психологія навколишнього середовища.

2. Екологічна свідомість – це:
  - 1) сукупність екологічних уявлень;
  - 2) суб'єктивне ставлення до природи;
  - 3) стратегії та взаємодія з природою;
  - 4) все вищезазначене.

3. Антропоцентрична свідомість характеризується:
  - 1) непрагматичним характером взаємодії зі світом природи;
  - 2) прагматичним характером взаємодії зі світом природи;
  - 3) об'єктивним сприйняттям природи;
  - 4) суб'єктивними сприйняттям природи;
  - 5) взаємозв'язком людини та природи та відсутністю протиставлення.

4. Суб'єктивне ставлення до природи розглядається як:
  - 1) суб'єктивне відображення людиною взаємозв'язків своїх потреб з об'єктами та явищами світу, що виступає чинником, який зумовлює поведінку;

- 2) відображення в об'єктах та явищах світу потреб особистості;
  - 3) потреби особистості в спілкуванні зі світом природи.
5. Оберіть найбільш точне визначення еколого-психологічного тренінгу:
- 1) активна форма навчання;
  - 2) технологія виховання екологічної культури;
  - 3) система корекційно-педагогічних прийомів, кожен з яких ініціює дію певного психологічного механізму розвитку суб'єктивного ставлення до природи.
6. Поняття «екологічне виховання» визначається як:
- 1) неперервний процес самоосвіти, спрямований на формування ціннісних орієнтацій по відношенню до природи;
  - 2) цілеспрямований вплив на особистість на всіх етапах її життя за допомогою розгорнутої системи засобів та методів, що має на меті формування екологічної культури;
  - 3) неперервний процес навчання, спрямований на формування знань щодо збереження навколишнього природного середовища;
  - 4) неперервний процес навчання, самоосвіти, спрямований на формування спеціальних знань щодо збереження навколишнього середовища і природокористування, реалізованих в екологічно грамотній діяльності;
  - 5) цілеспрямований вплив на особистість на всіх етапах її життя за допомогою розгорнутої системи засобів та методів, що має на меті формування екологічної свідомості, екологічної культури, екологічної поведінки, екологічної відповідальності.

7. Яке визначення відповідає поняттю «екологічна культура особистості»?

- 1) процес становлення і розкриття людської сутності людської цивілізації у конкретному народі;
- 2) рівень вихованості і освіченості, оволодіння людиною знаннями про довкілля, спосіб поведінки, ставлення до своєї діяльності в довкіллі;
- 3) розвиток знань особистості про світ довкілля;
- 4) ступінь освоєння світу природи, зміни матеріальних умов існування людей;
- 5) розвиток знань і духовного світу і знань людини про довкілля, еволюція змісту духовних цінностей і відповідної діяльності.

8. Поняття «ноосфера» вперше було запропоновано:

- 1) В. І. Вернадським;
- 2) Т. Мором;
- 3) Т. Мальтусом;
- 4) Тейяр-де-Шарденом і Г. Леруа;
- 5) Ж. Бюффоном і Ж. Б. Ламарком

9. До сучасних екологічних проблем відноситься:

- 1) забруднення навколишнього середовища;
- 2) загроза третьої світової війни;
- 3) вичерпність природних ресурсів;
- 4) енергетична криза;
- 5) зростання народонаселення і проблема забезпечення його харчуванням.

10. Яке з наведених тверджень найточніше відповідає визначенню поняття «особистісно-зорієнтоване екологічне виховання»?

- 1) передбачає організацію виховання на засадах глибокої поваги до особистості вихованця, врахування особливостей індивідуального розвитку, ставлення до нього як до відповідального суб'єкта навчально-виховної взаємодії;
- 2) передбачає організацію виховання на засадах врахування особливостей індивідуального розвитку та онтогенезу;
- 3) передбачає організацію при врахуванні особливостей індивідуального розвитку;
- 4) передбачає організацію групового вирішення проблем за допомогою метафоричного мислення;
- 5) передбачає формування екологічно вихованої особистості за допомогою різноманітних засобів виховного впливу.

11. Екологічний розвиток дитини раннього віку відбувається через:

- 1) через контакти з довкіллям за основними напрямками: сприймання компонентів найближчого середовища, отримання уявлень про їх властивості в практичній діяльності і використання засвоєного досвіду у природо доцільній поведінці;
- 2) ігрову діяльність, що активізує звуконаслідування тварин, імітації рухів, читання віршиків, годування іграшкових тварин;
- 3) через організацію безпосереднього контакту з тваринами та рослинами куточка живої природи дошкільного закладу;
- 4) через організацію розглядання предметів оточуючого середовища, природи, людей, виділення їх ознак;
- 5) організацію художньо-естетичного розвитку, що базується на вивченні об'єктів природи.

12. Основним структурним компонентом екологічної свідомості є:
- 1) екологічна пам'ять;
  - 2) екологічна увага;
  - 3) екологічне мислення;
  - 4) екологічна самооцінка;
  - 5) екологічна воля.
13. Як називається тип екоосвідомості, який характеризується тим, що у відносинах людини й довколишнього середовища наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та взаєморозвитку:
- 1) екоцентричний тип;
  - 2) антропоцентричний тип;
  - 3) природоцентричний тип.
14. Як називається загрозовий для ідентичності системи чи об'єкта процес, що відбувається в екосистемі?
- 1) екологічна катастрофа;
  - 2) екологічна криза;
  - 3) екологічна проблема;
  - 4) надзвичайна ситуація.
15. За яким критерієм розрізняють біогенні та антропогенні екологічні кризи?
- 1) за фактором (рушієм);
  - 2) за об'єктивною визначеністю;
  - 3) за ієрархічним статусом;
  - 4) за здійснюваним ефектом.

16. Як називаються ефекти екологічної кризи, що мають планетарний характер, або ж впливають на переважну частину людства:
- 1) локальні;
  - 2) регіональні;
  - 3) панойкуменні.
17. Екологічні кризи поділяються за таким критеріями, за виключенням:
- 1) за фактором (рушієм);
  - 2) за об'єктивною визначеністю;
  - 3) за ієрархічним статусом;
  - 4) за тривалістю;
  - 5) за здійснюваним ефектом.
18. Як називається гостра форма екологічної патології, що має тяжкі соціальні та екологічні наслідки:
- 1) екологічна криза;
  - 2) екологічна проблема;
  - 3) екологічна катастрофа;
  - 4) екологічне лихо.
19. Який тип катастроф призводить до значних втрат серед населення та небажаних зрушень у демографічній та соціальних структурах суспільства:
- 1) природні;
  - 2) соціальні;
  - 3) соціоприродні;
  - 4) технічні;
  - 5) соціальні.

20. Чим супроводжується початок виникнення катастрофи:
- 1) панікою;
  - 2) чутками;
  - 3) агресією.
21. До найгостріших проблем, пов'язаних із психологічною адаптацією у кризовій ситуації належать усі за виключанням:
- 1) різка зміна способу життя;
  - 2) погіршення стану здоров'я;
  - 3) втрата близьких;
  - 4) втрата сенсу життя.
22. Ставлення до довкілля складається з таких компонентів за виключенням:
- 1) емоційного;
  - 2) когнітивного;
  - 3) поведінкового;
  - 4) свідомого.
23. Ставлення до довкілля у дошкільному віці характеризується проявом:
- 1) егоцентризму;
  - 2) антропоморфізму;
  - 3) артифікалізму;
  - 4) прагматизму;
  - 5) усі відповіді вірні.
24. Яка властивість ставлення до довкілля призводить до формування прагматичного ставлення дітей дошкільного віку до довкілля:
- 1) егоцентризм;

- 2) антропоморфізм;
- 3) артифікалізм;
- 4) прагматизм.

25. Який компонент ставлення до довкілля у дітей дошкільного віку доцільно формувати під час занять з малювання, розвитку мовлення та вивчення рідного краю?

- 1) когнітивний;
- 2) емоційний;
- 3) поведінковий.

26. З метою екологічної освіти та екологічного виховання під час проведення дисципліни «Екологічна психологія» доцільним є використання наступних активних соціально-психологічних методів за виключенням:

- 1) круглий стіл;
- 2) мозковий штурм;
- 3) командна ділова гра;
- 4) екологічна гра.

27. Як називається традиційне ділове обговорення тієї чи іншої екопсихологічної проблеми, що ґрунтується на принципах демократичності й рівноправності усіх учасників:

- 1) мозковий штурм;
- 2) круглий стіл;
- 3) командна ділова гра;
- 4) екологічна гра.

28. Хто є засновником екологічного підходу у психології:

- 1) Дж. Гібсон;
- 2) Д. Майєрс;

- 3) Г. Хардін;
- 4) В. І. Вернадський.

29. Як називається система внутрішніх і зовнішніх факторів, що безпосередньо впливає на спосіб існування індивіда, з якою індивід може взаємодіяти:

- 1) екосистема;
- 2) середовище;
- 3) антропоценоз;
- 4) довкілля.

30. До якого типу середовища відноситься сім'я, власна оселя, дача, сад:

- 1) середовище як фактор існування індивіду;
- 2) середовище як умова існування індивіду;
- 3) середовище як засіб існування індивіду;
- 4) середовище як матеріал існування людини.

31. Включення до яких двох типів середовища є найбільш ефективним у межах штучно-природного середовища?

- 1) середовище як фактор існування індивіду;
- 2) середовище як умова існування індивіду;
- 3) середовище як засіб існування індивіду;
- 4) середовище як матеріал існування індивіду.

32. Як називається система принципів охорони та формування навколишнього середовища, яка враховує його природні особливості?

- 1) екологічна охорона;
- 2) екологічна політика;
- 3) екологічне право.

33. Який тип середовища максимально належить певній особі і є максимально регульованим та контрольованим цією особою?
- 1) штучне середовище;
  - 2) навколишнє середовище;
  - 3) особисте середовище;
  - 4) природне середовище.
34. Як називається стійка сукупність зв'язків між людським суспільством або його окремими відносно самостійними частинами та навколишнім середовищем:
- 1) соціоекологічна система;
  - 2) соціоценоз;
  - 3) групоценоз.
35. Яка модель взаємозв'язку та взаємодії соціуму із середовищем ґрунтується на гаслі «Назад до природи»:
- 1) консерваційна;
  - 2) інволюційна;
  - 3) коеволюційна.
36. Екологічні фактори прийнято класифікувати за:
- 1) ефектом дії на людину та її психіку;
  - 2) за переважаючим видом сприймання;
  - 3) за походження факторів;
  - 4) усі відповіді вірні;
  - 5) не має правильної відповіді.
37. Як називається науковий напрям, згідно якому першочергове значення надається впливу на людину природнього середовища, а також наголошується на тому, що природнє оточення чітко регламентує умови життя людей:

- 1) інвайронменталізм;
- 2) ноосферогенез;
- 3) природоцентризм.

38. Здібність людини використовувати свої екологічні знання та вміння в практичній діяльності називається:

- 1) екологічна культура;
- 2) екологічна поведінка;
- 3) екологічна свідомість;
- 4) екологічна установка.

39. Який основний компонент характеризує екологічну свідомість у змістовному сенсі:

- 1) екологічні знання;
- 2) екологічна поведінка;
- 3) оцінка екологічної ситуації.

40. Низка уявлень про складові екологічної культури, а також поєднання індивіда з екоспільнотою називається:

- 1) екологічна свідомість;
- 2) екологічна поведінка;
- 3) екологічна ідентичність;
- 4) екологічна установка.

41. Можливість виникнення несприятливих для життєдіяльності суспільства обставин і ситуацій, зумовлених антропогенними чи природними факторами і впливами – це:

- 1) екологічна небезпека;
- 2) соціальний збиток;
- 3) екологічний ризик.

42. Який тип екологічної кризи, що виокремлюється за ефектом дії, поширюється на значні території і стосується значних екологічних угруповань?

- 1) регіональний;
- 2) локальний;
- 3) панойкуменний.

43. Як називається характеристика мислення дошкільників, що виявляється в тому, що дитина пояснює усі причинно-наслідкові зв'язки, які існують у навколишньому середовищі, за аналогією з явищами у людському середовищі:

- 1) антропоморфізм;
- 2) артифікалізм;
- 3) прагматизм.

44. Як називається характеристика мислення дошкільників, в основі якої лежить уявлення, що всі об'єкти та явища довкілля створені самими людьми для власних цілей:

- 1) антропоморфізм;
- 2) прагматизм;
- 3) артифікалізм.

45. У якому віці активно починає формуватися поведінковий компонент екологічної свідомості:

- 1) у дошкільному віці;
- 2) у молодшому шкільному віці;
- 3) у підлітковому віці;
- 4) у зрілому віці.

46. Який вік є найбільш сприятливим для цілеспрямованого формування екологічної свідомості:

- 1) старший дошкільний вік;

- 2) молодший шкільний вік;
- 3) молодший підлітковий вік;
- 4) середній підлітковий вік.

47. Який період є найбільш психологічно складним для формування екологічної свідомості?

- 1) середній дошкільний вік;
- 2) молодший шкільний вік;
- 3) ранній підлітковий вік;
- 4) старший підлітковий вік.

48. У якому віці переважає естетичне сприймання довкілля, ставлення до якого має об'єктивний характер?

- 1) дошкільний вік;
- 2) молодший шкільний вік;
- 3) підлітковий вік;
- 4) юнацький вік;
- 5) зрілий вік.

49. Дія яких факторів екології становить загрозу для існування людства:

- 1) біогенних;
- 2) антропогенних;
- 3) соціальних.

50. Як називається явище, яке поєднує в собі негативний вплив людини на атмосферу, водні басейни, на рослинний та тваринний світ:

- 1) озонові діри;
- 2) кислотні дощі;
- 3) екологічна криза;
- 4) екологічна катастрофа.

Критерії оцінювання знань і вмінь

Основними критеріями, що характеризують рівень компетентності здобувачів вищої освіти при оцінюванні результатів поточного та підсумкового контролів з навчальної дисципліни, є: 1) своєчасне і у повному обсязі виконання всіх видів навчальних завдань, що передбачені робочою програмою навчальної дисципліни; 2) глибина і характер знань навчального матеріалу за змістом навчальної дисципліни, що міститься в основних та додаткових рекомендованих літературних джерелах; 3) вміння самостійно аналізувати явища, що вивчаються, у їх взаємозв'язку та розвитку; 4) вміння застосовувати теоретичні знання під час розв'язання практичних задач.

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти за усіма видами навчальних робіт проводиться за поточним та підсумковим контролюми. Поточний контроль знань здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни проводиться в усній та письмовій формі. Контроль самостійної роботи проводиться шляхом перевірки виконаних завдань. Усі контрольні заходи включено до 100-бальної шкали оцінювання. Оцінювання знань здобувачів вищої освіти здійснюється за 100-бальною шкалою, де 60 балів відводиться на оцінку усних відповідей, тестування, презентації, виконання самостійної роботи та контрольної роботи і 40 балів – на оцінювання відповідей студентів на екзамені або на виконання творчої наукової роботи. На практичних заняттях здобувачі за усну відповідь та письмову відповідь (тестування)

максимально можуть отримати 5 балів. При цьому, вони здійснюють огляд літератури за ключовими поняттями теми, оформляють відповіді на питання практичного заняття у вигляді стислого конспекту основних понять, розглядають, дискутують з приводу шляхів формування екологічної свідомості, екологічної поведінки та екологічного мислення.

1. Поточна атестація якості засвоєння знань:

- відвідування та активна участь у роботі на лекційних та практичних заняттях;
- якість виконання домашніх завдань та завдань для самостійної роботи;
- участь у обговоренні проблемних питань та ситуаційних завдань;
- успішне виконання поточних контрольних робіт.

2. Підсумкова атестація. По закінченню курсу здобувачі вищої освіти складають іспит або виконують творче наукове завдання. Підсумкова атестація складається з обліку та аналізу результатів роботи студента на практичних заняттях, оцінки підсумкової контрольної роботи, а також відповіді під час складання іспиту (або результатів виконання творчої роботи).

Схема нарахування балів, які отримують здобувачі вищої освіти освітньої програми «Психологія»

Поточне тестування та самостійна робота									<u>Підсумковий контроль</u>	<u>Загальна сума</u>
Змістовний модуль 1 (max 10)		Змістовний модуль 2 (max 10)		Змістовний модуль 3 (max 5)	Змістовний модуль 4 (max 15)		Змістовний модуль 5 (max 20)			
Опитування	Індивідуальне завдання	Опитування	Поточне тестування	Опитування	Поточне тестування	Індивідуальні завдання	Опитування	Індивідуальні завдання.	Усний іспит\ Творче завдання	
5	5	5	10	5	10	5	5	15	40	100

Результати навчальних досягнень за навчальною дисципліною здобувачів вищої освіти здійснюється за критеріями, що впроваджені в університеті за 100-бальною шкалою, шкалою ЄКТС та національною шкалою. Загальна оцінка визначається як сума балів за всі виконані завдання.

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Донецького національного університету імені Василя Стуса

Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за 100-ною шкалою, що використовується в університеті	Оцінка за національною шкалою
A	90-100 балів	5 (Відмінно)
B	82-89 балів	4 (Дуже добре)
C	75-81 балів	4 (Добре)
D	69-74 балів	3 (Задовільно)
E	60-68 балів	3 (Задовільно)
FX	0-59 балів	2 (Незадовільно)

Критерії оцінювання знань здобувачів вищої освіти з дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія за шкалою ECTS

Оцінка за шкалою ECTS	Критерії оцінювання знань здобувачів вищої освіти
A	Здобувач вищої освіти повністю засвоїв матеріал з дисципліни, вільно володіє понятійним апаратом, знає визначення всіх термінів, які відносяться до дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія. Вміє працювати самостійно з науковою літературою, додатково опрацьовував літературу по самостійним темам, читав першоджерела. При відповіді під час іспиту повністю розкрив зміст двох питань, правильно виконав на тестові завдання. Також відповів на додаткові запитання. Студент вміє самостійно мислити і

	аналізувати проблему, співставляти різні підходи до трактовки екопсихічних феноменів, а також застосовувати знання на практиці. Проводив самостійні пошукові теоретичні та практичні дослідження з окремих аспектів, що вивчаються в рамках дисципліни.
В	Здобувач вищої освіти повністю засвоїв матеріал з дисципліни, вільно володіє понятійним апаратом, знає визначення всіх термінів, які відносяться до дисципліни, Вміє самостійно мислити, розмірковувати над проблемою, робити висновки, але у деяких деталях плутається, що пов'язано з недостатньо глибоким вивченням проблеми. Під час іспиту змістовно розкрив суть основних питань, відповів на додаткові запитання, але допустив деякі помилки під час виконання тестових завдань.
С	Здобувач вищої освіти повністю засвоїв матеріал з дисципліни, володіє понятійним апаратом, може надати визначення основних термінів, які відносяться до дисципліни. Але не завжди демонструє вміння самостійно мислити, відстоювати власну позицію, що є наслідком відсутності системності в знаннях. Під час іспиту розкрив суть двох питань, але на додаткові запитання не завжди може надати відповідь, тестові завдання виконано з двома помилками.
Д	Здобувач вищої освіти засвоїв матеріал з дисципліни, але має певні труднощі з понятійним апаратом, знає визначення основних термінів, але іноді дає їх неточно. Деякий матеріал завчений без достатнього розуміння. При відповіді на іспиті студент не надає змістовних та вичерпних відповідей, не на всі додаткові запитання відповідає. Тестові завдання виконав з помилками.

Е	Здобувач вищої освіти вивчив лише окремі фрагменти матеріалу без розуміння їх суті, не повністю володіє матеріалом на практичному і теоретичному рівні. Під час іспиту розкрив лише одне питання, на інше питання відповіді не надав. Тестові завдання виконав з помилками.
FХ	Здобувач вищої освіти не засвоїв матеріал, не орієнтується в темах дисципліни, не знає визначень основних понять, навіть базових. висвітлює окремі фрагменти на рівні загальних життєвих знань. Під час іспиту не надав відповіді на основні та додаткові питання. Тестові завдання не виконав.

Питання до іспиту з дисципліни

Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

1. Екологічна психологія як наука. Предмет та завдання екологічної психології.
2. Поняття про соціоекологічні системи
3. Предмет вивчення і наукові зв'язки екологічної психології з іншими науками.
4. Екологічна свідомість та середовище як ключові поняття екологічної психології.
5. Сучасний стан розвитку екологічної психології: пріоритетні напрямки досліджень.
6. Наслідки Чорнобильської катастрофи та їх вплив на розробку проблем екопсихології.
7. Поняття та типи екологічної свідомості.
8. Сутність і прояв антропоцентричної свідомості.
9. Методи дослідження екологічної психології.
10. Сутність біоцентричної свідомості.
11. Сутність екоцентричної свідомості.
12. Історія виникнення та становлення екологічної психології.
13. Екологічне виховання та екологічна освіта.
14. Поняття про середовище, типи середовища.
15. Психодіагностика екологічної свідомості.
16. Проблеми екологічного виховання та освіти у постчорнобильський період.
17. Розвиток екологічної психології в Україні.
18. Вплив екологічного середовища на психіку людини.
19. Поняття про природне та штучне середовище. Взаємозв'язок і взаємовплив природного та штучного середовищ.
20. Параметри функціонального включення індивіда в середовище.
21. Вплив екологічних катастроф на екологічну свідомість особистості.

22. Підходи до класифікації екологічних факторів, що впливають на людину.
23. Екологічна культура особистості.
24. Поняття про природокористування та природоохоронну діяльність.
25. Вплив людини на довкілля.
26. Особливості ставлення до довкілля.
27. Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину та шляхи її оптимізації.
28. Сутність поняття «екологічна катастрофа», типи екологічних катастроф.
29. Екологічні установки та екологічна поведінка.
30. Екологічна криза та екологічна катастрофа.
31. Соціально-психологічні проблеми, що виникають під час екологічних катастроф.
32. Екологічне мислення та екологічні установки особистості.
33. Поняття про мікро-, мезо-, макро- і мегасередовище.
34. Глобальні наслідки впливу людини на довкілля.
35. Наслідки негативної деформації екологічної свідомості.
36. Взаємодія людського суспільства та природи на різних етапах історичного розвитку.
37. Особливості екологічної поведінки, її залежність від зовнішніх факторів.
38. Особливості формування екологічної свідомості у різні вікові періоди.
39. Особливості застосування активних соціально-психологічних методів в екологічній освіті та екологічному вихованні.
40. Поняття та типи екологічних криз.

Список рекомендованої літератури з дисципліни Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

Основна література:

1. Акопян В. Г. Екологічна культура особистості: Підручник. Херсон: Грінь Д.С. 2014. 395 с.
2. Дубовий В. І., Дубовий О. В. Екологічна культура: навч. посібник. Київ; Херсон: Грінь Д. С. 2016. 255 с.
3. Екологічна освіта для сталого розвитку у запитаннях та відповідях: науково-методичний посібник для вчителів. За ред. О. І. Бондаря. Херсон : Грінь Д.С., 2015. 228 с.
4. Екологічна психологія: хрестоматія / за ред. Ю.М. Швалба. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 224 с.
5. Екологічна психологія [Текст] : підруч. для студентів ВНЗ. За ред. В. О. Скребець, І. І. Шлімакова. Київ : Слово, 2014. 454 с.
6. Екологічна психологія: Хрестоматія для студентів ВНЗ. За ред. І. І. Шлімакової. Харків: Діса плюс; Чернігів: ЧНПУ ім. Т. Г. Шевчека. 2016. 405 с.
7. Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах розвитку сучасного суспільства: Колективна монографія / за наук. ред. Ю. М. Швалба. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2013. 208 с.

8. Лико Д.В. Екологія: навчальний посібник. Херсон: Олді-плюс, 2016. 304с.
9. Кузьміна В. А. Екологічна безпека: конспект лекцій. Одеса: ТЕС. 2014.131 с.
10. Скребець В. О. Екологічна психологія: онкопсихологічний практикум [Текст] : навч. посіб. К. : Слово, 2011. 336 с.
11. Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості: монографія. За ред. Ю.М. Швалба. К.: Педагогічна думка 2015. 216 с.

Додаткова література:

1. Белорус О. Г., Гончаренко М. О., Зленко В. А. Глобалізація и безпека розвитку: Монографія. Київ, 2002. 789 с.
2. Білявський Г. О., Фурду Р. С., Костіков І. Ю. Основи екологічних знань: Підручник. Київ: Либідь, 2006. 408 с.
3. Бровдій В. М. Екологія людини. Підручник. Харків: «ОВС», 2004. 254 с.
4. Данилишин Б. М. Природно-техногенні катастрофи: проблеми економічного аналізу та управління: Наукове видання. Київ: ЗАТ «Нічлава». 2001. 260 с.
5. Даценко І. І. Гігієна та екологія людини. Навчальний посібник. Львів: Афіша, 2000. 248 с.

6. Джигирей В. С. Основи екології та охорона навколишнього природного середовища (Екологія та охорона природи) Підручник. Львів: Афіша, 2001. 272 с.
7. Джигирей В. С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навчальний посібник. Київ: Знання, 2002. 203 с.
8. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. Монографія. Київ. 2009. 297 с.
9. Екологічна психологія: навч. посіб. з екологічної психології для школярів середнього віку. Заг. ред. А. П. Малішевська, С. П. Зубик. К.: «Четверта хвиля». 2010. 91 с.
10. Каракаша І. І. Екологічне право України. Одеса: Латстар, 2001. 478 с.
11. Крисаченко В. Теорія і практика екологічної освіти. *Філософія освіти*. 2013. № 2 (13). С. 115–142.
12. Львовичкіна А. М. Екологічна психологія: Навчальний посібник. Київ: Міленіум, 2003. 120 с.
13. Можаровська Т.В. Психологічні особливості формування та розвитку екологічної особистості засобами екологічної освіти. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. BUDAPEST, 2014. II (14), Issue: 27, 2014. P. 95–98.

14. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія: Навчальний посібник. Київ: Ін-т післядипломної освіти КНУ імені Тараса Шевченка, 2001. 71 с.
15. Окружающая среда и здоровье: учебник. Под ред. Л. Хенса, Л. Мельника, Э. Буна. Київ: Наукова думка; Брюссель: VUB, 1998. 326 с.
16. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1 - 9 класів у позашкільних навчальних закладах : монографія. К. – Луганськ : Альма-матер, 2004. 540 с.
17. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: [навч. посібник для студ. Вищих навч. закладів]. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 384 с.
18. Скоробагатська О. І. Основні тенденції розвитку екологічної психології. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. №9(53). С. 415-422.
19. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. К. : Вид. дім «Слово», 2004. 440 с.
20. Скребець В. О. Концептуальні засади побудови регіональної моделі екологічної освіти і виховання учнівської молоді. К.: Ніка-Центр, 2006. 184 с.
21. Стійкий екологічно безпечний розвиток і Україна: Навчальний посібник для ВНЗ. За ред. М. І. Дробнохода. Київ: МАУП, 2002. 104 с.

22. Ткачук Л.Ф. Від екології довкілля – до екології душі [Електронний ресурс] / Л.Ф. Ткачук // Доповідь на Всеукраїнській конференції «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи» – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ecoleague.net/34903999-235.html>.
23. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток. Київ: Знання України, 2001. 333 с.
24. Філоненко М. М. Екологічна психологія: теорія та практика. Переяслав-Хмельницький: [б.в.], 2005. 114 с.
25. Хрутьба В. О. Екологічні тренінги. *Шкільний світ*. 2004. № 36. С. 21–24.
26. Эколого-психологические факторы современного образа жизни: Монография / Под ред. Ю. М. Швалба. Житомир: Изд-во ЖДУ им. И. Франко, 2009. 458 с.
27. Ясинська А. Психолого-педагогічні умови організації екологічного виховання старших школярів. *Рідна школа*. 2003. № 3. С. 13-15.

Інформаційні ресурси в мережі Інтернет

1. Пошукова система Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
2. Архів номерів Збірника наукових праць Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR

=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ж71144

3. Архів номерів журналу Екологічна безпека та природокористування
[http://irbisnbuv.gov.ua/cgiin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21FMT=Jwu_B&S21ALL=%28<.>К%3ДЕКОЛОГІЧНА\\$<.>%2А<.>К%3ДБЕЗПЕКА\\$<.>%2А<.>К%3ДПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ\\$<.>%29&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://irbisnbuv.gov.ua/cgiin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21FMT=Jwu_B&S21ALL=%28<.>К%3ДЕКОЛОГІЧНА$<.>%2А<.>К%3ДБЕЗПЕКА$<.>%2А<.>К%3ДПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ$<.>%29&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20)
4. Архів номерів журналу Екологічна безпека
http://irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&r&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ж100076
5. Архів номерів журналу Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування
http://irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=JRN&P21DBN=JRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&r&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ж100533

ГЛОСАРІЙ

основних понять з навчальної дисципліни

Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія

Антропоморфізм – наділення людськими якостями тварин, предметів, явищ, міфологічних створінь.

Антропоцентризм – різновид телеології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою».

Атмосфера – це повітряна оболонка, яка оточує Землю і пов'язана з нею силою тяжіння.

Біосфера – це оболонка землі, яка охоплює всі живі організми, середовище їхнього існування, а також продукти життєдіяльності.

Біота – стала сукупність рослин, тварин, грибів та бактерій, що об'єднані спільною територією поширення.

Біоетика – нормативне знання, що охоплює моральну проблематику, пов'язану з розвитком біомедичних наук, які стосуються питань генетики, медичних досліджень, терапії, турботи про здоров'я і життя людини.

Біоценоз – історично утворена сукупність видів рослин і тварин, що населяють ділянку з більш-менш однотипними умовами існування.

Гігієна – наука, що вивчає закономірності впливу на організм людини та суспільне здоров'я комплексу чинників довкілля з метою розробки гігієнічних норм, санітарних правил, запобіжних і оздоровчих заходів.

Гігієнічні нормативи – прийняті санітарним законодавством, санітарними нормами і правилами) кількісні показники, що характеризують умови праці та зовнішнього середовища і забезпечують найбільш сприятливі умови професійної діяльності та життя населення.

Гідросфера – водяна оболонка Землі, до складу якої входять океани, моря та континентальні водні маси, сніговий покрив і льодовики.

Демографічна ситуація – динаміка змін чисельності статеві-вікової структури населення, демографічних процесів (народжуваності, смертності, міграції, одруження та розлучення), які відбуваються на певній території (країна, регіон, селище) протягом визначеного терміну.

Довкілля – всі живі та неживі об'єкти, що природно існують на Землі або в деякій її частині (наприклад, навколишнє середовище країни); сукупність абіотичних та біотичних факторів, природних та змінених у результаті діяльності людини, які впливають на живий світ планети.

Екологічна безпека – це такий стан та умови навколишнього природного середовища, при якому забезпечується екологічна рівновага та гарантується захист навколишнього середовища: біосфери, атмосфери, гідросфери, літосфери, космосфери, видового складу тваринного і рослинного світу, природних ресурсів, збереження здоров'я і життєдіяльності людей.

Екологічне виховання – це формування в індивіда моральних принципів, що визначають його позицію та поведінку у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів.

Екологічне знання – це результат пізнавальної діяльності людини (або просто життєдіяльності індивіда) як реакція суб'єкта пізнання на довкілля (природне навколишнє середовище).

Екологічна катастрофа – це гостра форма екологічної патології, що має тяжкі екологічні та соціальні наслідки.

Екологічна компетентність – здатність особистості до ситуативної діяльності в соціальному та природному середовищі, за якої набуті екологічні знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення, виконувати відповідні дії, нести відповідальність за прийняті рішення, усвідомлюючи їх наслідки для довкілля.

Екологічна криза – це загрозовий для ідентичності системи чи об'єкта процес, що відбувається в екосистемі.

Екологічна культура – це здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти й пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля; це діяльність людини, спрямована на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб і намірів.

Екологічна культура – це система індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, знань, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі «людина – довкілля» і реалізується через екологічну свідомість, що відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень

середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється у підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

Екологічне мислення – у загальному вигляді під екологічним мисленням розуміється масова занепокоєність населення становищем навколишнього середовища.

Екологічний менеджмент – система управління навколишнім середовищем (система екологічного менеджменту) – частина загальної системи управління, що включає організаційну структуру, діяльність із планування, обов'язки, відповідальність, досвід, методи, методика, процеси і ресурси для розробки, здійснення й аналізу екологічної політики.

Екологічна освіта – це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є теоретичне формування екологічної свідомості; цілеспрямовано організований, планово і систематично здійснюваний процес засвоєння екологічних знань, умінь і навичок.

Екологічної освіченість – система знань у сфері екологічних дисциплін; уміння застосовувати ці знання на практиці і транслювати їх, а також можливість впливати на розвиток життєвого середовища та на відвернення екологічних

криз і катастроф, тобто поняття освіченості або ж компетенції містить когнітивну та операційно-технологічну складові.

Екологічна поведінка – це сукупність конкретних дій та вчинків людини, безпосередньо пов'язаних із впливом на природне середовище, використанням природних ресурсів.

Екологічна психологія – це наука про психологічні аспекти взаємовідносин людини та навколишнього середовища (природного, штучного, соціального, культурного), яке органічно включене у життєдіяльність людини і служить важливим фактором регуляції її поведінки та соціальної взаємодії.

Екологічна психологія (за Є. А. Клімовим) – галузь науки і практики, предметом вивчення якої є психологічні фактори середовища, проблеми оптимізації впливу середовища на людину.

Екологічна психологія (за В. А. Скребец) – наука, яка вивчає закономірності формування та розвитку екологічної свідомості людей, походження та форми прояву екологічних стереотипів, біологічні, соціальні та психологічні корені екологічного мислення, мотивації екоатрибутивної поведінки тощо.

Екологічний ризик – імовірність негативних змін у навколишньому середовищі, спричинених антропогенним чи

іншим впливом; заподіяння шкоди природному середовищу у вигляді можливих втрат за визначений час.

Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення.

Екологічна свідомість (за С. Дерябо та В. Ясвіном) – сукупність уявлень про взаємозв'язки у системі «людина-природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею.

Екологія – це наука про найбільш загальні закони і закономірності взаємодії живих організмів та їх стійких сукупностей з навколишнім природним середовищем.

Екоцентризм – світоглядна концепція, згідно з якою всі види дикої природи та екосистеми є морально значимими й вимагають більшої моральної турботи з боку людства.

Інформація – це сукупність відомостей (даних), які сприймають із навколишнього середовища (вхідна інформація), видають у навколишнє середовище (вихідна інформація) або зберігають всередині певної системи.

Культура – сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил всередині соціуму для його збереження та гармонізації.

Літосфера – верхня тверда оболонка земної кулі.

Надзвичайна ситуація – це обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного або іншого лиха, які можуть спричинити за собою людські жертви, шкоду здоров'ю людей або навколишньому середовищу, значні матеріальні збитки та порушення умов життєдіяльності людей.

Ноосфера – це етап розвитку біосфери, на якому людина свідомо використовуючи свої знання, буде підтримувати існування біосфери та сприяти її розвитку.

Особисте середовище – це тип середовища, який максимально належить певній особі і є максимально регульованим та контрольованим цією особою.

Охорона довкілля – система заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, збереження особливо цінних

та унікальних природних комплексів і забезпечення екологічної безпеки; це сукупність державних, адміністративних, правових, економічних, політичних і суспільних заходів, спрямованих на раціональне використання, відтворення і збереження природних ресурсів землі, обмеження негативного впливу людської діяльності на навколишнє середовище

Охорона здоров'я – галузь діяльності держави, метою якої є організація та забезпечення доступного медичного обслуговування населення.

Охорона природи – комплекс заходів із збереження, раціонального використання і відновлення природних ресурсів Землі.

Природа – це весь навколишній світ, що тебе оточує: рослини, тварини, ліси, моря, гори, рівнини

Природні ресурси – це компоненти природи, що на певному рівні розвитку виробничих сил використовуються чи можуть бути використані в якості засобів виробництва (предметів та засобів труда) и предметів споживання.

Природне середовище – це таке середовище, яке не створювалося і не перетворювалося людиною, яке існує само по

собі, функціонує за власними законами і не потребує зовнішнього впливу для його підтримки.

Природно-штучне середовище – це тип природного середовища, що зазнало перетворюючого впливу людини.

Природокористування – сфера виробничої та наукової діяльності, вся сукупність засобів, які застосовує суспільство задля комплексного вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорони природного середовища та природних ресурсів з метою розвитку продуктивних сил, забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини.

Природоохоронна діяльність – це будь-яка діяльність, спрямована на збереження якості навколишнього середовища на рівні, що забезпечує стійкість біосфери.

Свідомість – здатність людини пізнавати навколишній світ та саму себе за допомогою мислення та розуму, в результаті чого формується інтелект особистості.

Середовище – це система внутрішніх та зовнішніх факторів, що безпосередньо впливає на спосіб існування індивіда, з якою індивід може взаємодіяти.

Система екологічного управління – сукупність організаційної структури, діяльності та відповідних ресурсів і методів для формування, здійснення, аналізу і актуалізації екологічної політики.

Соціальне середовище – оточуючий зовнішній соціальний світ – норми, закони, правила, традиції, які впливають на людину або соціальну групу, тобто соціум.

Соціогенез – процес історичного та еволюційного виникнення і формування людського суспільства.

Соціоекологічні системи – це стійка сукупність зв'язків між людським суспільством або його окремими, відносно самостійними частинами та навколишнім середовищем.

Стрес – стан емоційної напруженості високого ступеня, викликається такими факторами, як небезпека, гостре інформаційне перевантаження в умовах дефіциту часу.

Суб'єктифікація – процес наділення об'єктів природи суб'єктними функціями, після чого вони і починають сприйматися як суб'єкти.

Штучне середовище – це таке середовище, що було повністю створено людиною і яке, у зв'язку з цим, потребує зовнішньої підтримки і існує за законами, заданими людиною.

Штучно-природне середовище – це тип середовища, у яке припинено втручання людини і яке з часом починає повертатися до природного стану.

Якість життя – це сумарна характеристика фізичного, психологічного, соціального, емоційного та матеріального благополуччя людини, основана на її суб'єктивному сприйнятті.

Бацилєва Ольга Валеріївна

Пузь Ірина Володимирівна

Навчально-методичний посібник з дисципліни

Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія